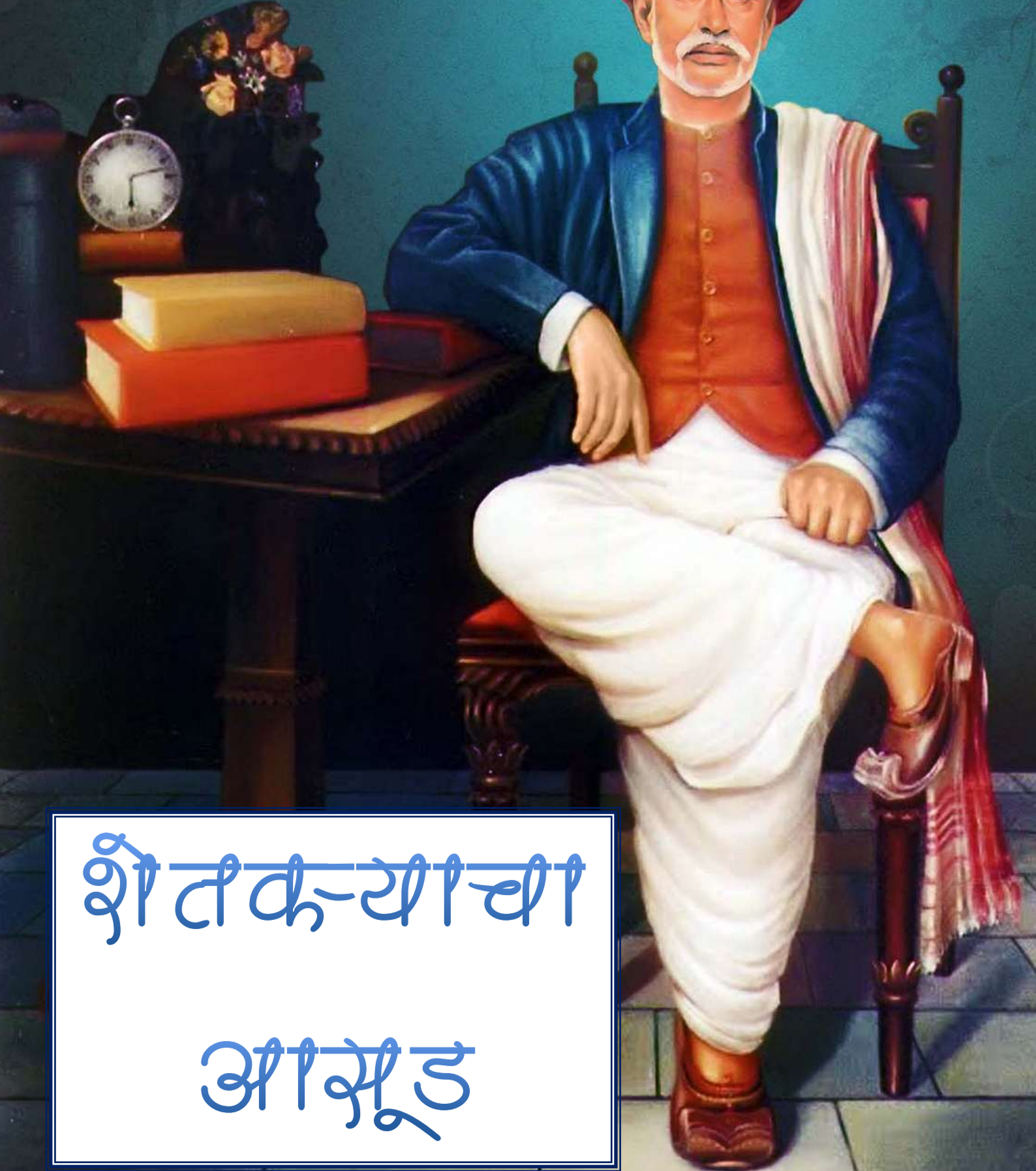

महात्मा ज्योतिराव फुले

श्री लंका-याची

आसेड

शेतकऱ्याचा आसूड

महात्मा ज्योतिराव फुले

ई साहित्य प्रतिष्ठान

शेतकऱ्याचा आसूड

लेखक : महात्मा ज्योतिराव फुले

ई साहित्य प्रतिष्ठान

esahity@gmail.com

www.esahity.com

महात्मा फुले लिखित शेतकऱ्याचा आसूड (१८८३) हे पुस्तक हे प्रताधिकार मुक्त आहे. हे पुस्तक विनामूल्य वाचनासाठी आहे. त्यावर सर्वांचा कायदेशीर अधिकार आहे. हे पुस्तक जास्तीत जास्त लोकांना वाटण्याचे अधिकार व जबाबदारी आम्ही आपल्याकडे देत आहोत.

ई साहित्य प्रतिष्ठान हे नवीन लेखक कवींना जास्तीत जास्त वाचकांपर्यंत पोहोचण्याचे साधन आहे. तसेच सुमारे सव्वा दोन लाख वाचकांसाठी दर्जेदार साहित्य विनामूल्य नियमितपणे मिळण्याचे साधन आहे. सुमारे सव्वा दोन लाख मराठी वाचक ई मेल द्वारे व वेबसाईटद्वारे ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या पुस्तकांचा आस्वाद घेत असतात.

मनोरंजक कथा, कादंबऱ्या कवितांची पुस्तके तर देतातच. पण भावार्थ ज्ञानेश्वरी, तुकाराम गाथा, छत्रपती शिवाजी, शंभूराजे, स्वा. विवेकानंद, स्वा. सावरकर, साने गुरुजी आदि लेखकांची व त्यांच्या विचारांची पुस्तकं तरूण मराठी मुलामुलींपर्यंत आणण्याचं काम ई साहित्य प्रतिष्ठान करतं. दर आठवड्याला नवनवीन पुस्तकं प्रकाशित करणार्या ई साहित्य प्रतिष्ठानला आपल्या सहकार्याची गरज आहे. कृपया आपल्यापर्यंत पोहोचलेलं ई साहित्य प्रतिष्ठानचं पुस्तक किमान दहा तरी मराठी वाचकांपर्यंत पोहोचवा.

नव्या लेखनासाठी. नवीन वाचकांसाठी. नवीन लेखकांसाठी.

पुन्हा एकदा मराठीला नवीन क्षितिजांशी नेण्यासाठी.

पुन्हा एकदा भीमथडीच्या तट्टांना अटकेपार नेण्यासाठी!

आपल्या ओळखीच्या दहा मराठी साक्षरांचे ई मेल पत्ते esahity@gmail.com

या पत्त्यावर कळवा.

महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले

(१८२७ – २८ नोव्हेंबर १८९०)

--मराठी विश्वकोशावरून साभार

महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या पहिल्या पिढीतील श्रेष्ठ समाजसुधारक आणि विशेषतः समाजातील श्रमजीवी वर्गाच्या शोषणाची व सामाजिक दास्याची मीमांसा करणारा क्रांतिकारक विचारवंत. सावता माळी समाजातील गोविंदराव शेटीबा फुले आणि चिमणाबाई या दांपत्याचे जोतीराव हे दुसरे अपत्य. मूळचे गोऱ्हे हे उपनाव बदलून फुलांच्या धंद्यामुळे फुले हे नाव पडले. जोतीरावांच्या लहानपणीच त्यांच्या आईचे निधन झाले. त्यांच्या पालनपोषणाचा सर्व भार वडिलांवरच पडला. जोतीरावांना इंग्रजी शिक्षणाचा वेध लागला होता. त्यात अनेक अडचणी आल्या, तरी शालान्त परीक्षेइतके इंग्रजी शिक्षण त्यांनी पुरे केले. इंग्रजीतील उच्च दर्जाचे ग्रंथ समजण्याची पात्रता तसेच इंग्रजीत लेखन करण्याची क्षमताही त्यांनी प्राप्त करून घेतली. बौद्धिक शिक्षणाबरोबरच शरीरशिक्षणही घेतले. लहूजीबुवा मांग यांच्यापाशी दांडपट्टा शिकले, मल्लविद्या संपादन केली. शिक्षण पुरे केल्यावर १८४० मध्ये जोतीरावांचा विवाह सातारा जिल्ह्यातील शिरवळपासून ५ किमी.वर असलेल्या नायगाव येथील खंडोजी नेवसे पाटील यांची कन्या सावित्री हिच्याशी झाला. सावित्रीबाईंचे शिक्षण जोतीरावांनीच पुरे केले. त्या स्वयंस्फूर्तीने जोतीरावांच्या समाजसुधारणेच्या आणि लोकशिक्षणाच्या कार्यात जन्मभर सहभागी झाल्या. शालेय शिक्षण चालू असताना जोतीरावांनी अनेक मित्र मिळविले. सदाशिव बल्लाळ गोवंडे, सखाराम यशवंत परांजपे, मोरोपंत विठ्ठल वाळवेकर इ. मित्र शेवटपर्यंत जोतीरावांना सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीतही सहकारी म्हणून चिकटून राहिले. जगाचा, पश्चिमी देशांचा व विशेषतः भारताचा प्राचीन, अर्वाचीन इतिहास त्यांनी इंग्रजीमधून वाचला आणि सखोलपणे त्यावर मनन केले. अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या इतिहासाची त्यांच्या मनावर खोल छाप पडली. द राइट्स ऑफ मॅन (१७९१-९२) या टॉमस पेन (१७३७-१८०९) याच्या ग्रंथाची त्यांनी अनेक पारायणे केली; मानवी समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा ध्येयवाद आत्मसात केला. या तत्त्वांच्या आधारे ते भारतीय समाजाचे, विशेषतः हिंदू समाजाचे, उत्कृष्ट चिंतन करू शकले. संस्कृत ग्रंथही त्यांनी वाचले. वेद, स्मृती, पुराणे यांच्यातील कथांचा अभ्यास केला. अश्वघोषाच्या नावावर प्रसिद्ध असलेले वज्रसूची हे उपनिषद त्यांना फार आवडले. त्यात अनेक ब्राह्मण ऋषिमुनींचे कूळ हे ब्राह्मण नव्हते असे सांगितले आहे. जातिभेद हा खोटा आहे, हे तत्त्व स्पष्ट रीतीने मांडले आहे. कबीराच्या बीजक ग्रंथातील 'विप्रमति' या प्रकरणाचा त्यांच्या विचारसरणीवर प्रभाव पडला. त्यांनी एका ठिकाणी स्वतःचा 'कबीर साधूच्या पंथाचा' असा निर्देश केला आहे. अशा चिंतन मननाने त्यांची भारतीय समाजक्रांतीची विचारसरणी तयार झाली. जगातील क्रांतिकारकांच्या नेत्यांमध्ये शोषित

समाजातून पुढे आलेले यांच्यासारखे नेते फार थोडे, कार्ल मार्क्स, लेनिन इ. मध्यमवर्गीय नेते कामगारक्रांतीचे पुरस्कर्ते झाले. फुले, आंबेडकर हे शोषित समाजातून निर्माण झाले. हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय.

जोतीरावांनी आपल्या विचारांचा एक सुबोध व सुंदर, सूत्रबद्ध सारांश सांगितला आहे - “विद्येविना मति गेली; मतिविना नीति गेली; नीतिविना गति गेली! गतिविना वित्त गेले; वित्ताविना शूद्र खचले; इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.” त्यांनी हा निष्कर्ष शेतकऱ्याचा आसूड (१८८३) मध्ये प्रारंभी सांगितला आहे. त्यांच्या सगळ्या सत्यशोधक चळवळीचा भावार्थ यात आला आहे. प्रचलित हिंदू धर्मसंस्था, त्यावर आधारलेली हिंदूंची समाजरचना व ब्रिटिशांची शासनसंस्था व सर्वांचा समुच्चित परिणाम म्हणजे शूद्र शेतकऱ्यांचे आणि दलितांचे सध्या दिसणारे अपार दैन्य होय; या दैन्यावस्थेतून बाहेर पडण्याकरिता त्यांनी लोकशिक्षण हाच मुख्य उपाय होय, असे ठरविले. अज्ञानग्रस्त शूद्र, अतिशूद्र जसे ब्राह्मणादी वरिष्ठ वर्गाच्या दास्यात खितपत पडले आहेत त्याचप्रमाणे स्त्री जातदेखील पुरुष वर्गाच्या दास्यात युगानुयुगे सापडली आहे; हे लक्षात घेऊन जोतीरावांनी मुलींसाठी एक शाळा स्थापन केली (१८४८). त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई यांनी याच शाळेत अध्यापनाचे कार्य सुरू केले. ब्राह्मण समाजासह सर्वच समाज स्त्री शिक्षणाच्या विरोधी होता. जातिभेदाची आणि पवित्र रूढींची बंधने अंधश्रद्धेने पाळित होता. त्यास फार थोडे अपवाद होते. सुधारकांना स्वतःचे कुटुंब, स्वतःची जात-जमात आणि एकंदरीत सर्व समाज विरोध करित आणि वाळीत टाकीत. जातिबहिष्काराचे असहाय असे दडपण क्रियावान सुधारकांना सोसावे लागले; जिवलग नातेवाईकांचा विरोध होत असे. उदा., जोतीरावांचे वडील गोविंदराव यांनी मुलगा व सून यांना घराबाहेर काढले आणि खुद्द माळी समाजाने नाना प्रकारे अवहेलना चालू केली. या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीला धैर्याने तोंड देऊन जोतीराव व सावित्रीबाई यांची समाजसुधारणेच्या क्षेत्रात आगेकूच सुरूच राहिली. नंतर रास्ता पेठेत व वेताळ पेठेत आणखी दोन शाळा काढल्या (१८५१). अस्पृश्यांसाठी शाळा काढली. या त्यांच्या प्रयत्नांना तत्कालीन मोठमोठ्या विचारवंत समाजसुधारकांचा आणि राज्यकर्त्यांचाही पाठिंबा मिळत राहिला. १८५२ मध्ये सरकारी विद्या खात्याकडून मेजर कॅंडी यांच्या अध्यक्षतेखाली जोतीरावांच्या शिक्षणकार्याबद्दल त्यांचा जाहीर सत्कार करण्यात आला.

त्यावेळचे सर्वच भारतीय समाजसुधारक हे स्त्रियांची दास्यातून आणि दुःस्थितीतून सोडवणूक करण्याकरता प्रयत्नशील झाले होते. हिंदूंच्या उच्च जातींमध्ये विधवाविवाह निषिद्ध मानला होता. बालपणी आणि वारंवार उद्भवणाऱ्या प्राणघातक साथींच्या रोगांमुळे पतिनिधन होऊन तरुणपणीच वैधव्य आलेल्यांची संख्या मोठी होती. केशवपन केल्याशिवाय विधवा ही अपवित्र मानली जात होती. समाजाची आणि कुटुंबाची त्यांच्यावर करडी नजर असे. बाल व तरुण विधवांचा प्रश्न सोडविण्याकरिता पुनर्विवाहाची चळवळ सुधारकांनी सुरू केली. या चळवळीला जोतीरावांचा पूर्ण सक्रिय पाठिंबा होता. तारुण्यकाली स्वाभाविकपणे वासनेला बळी पडलेल्या विधवांची फार विटंबना होत होती. गर्भपाताचे प्रयत्न होत, जन्मलेल्या बालकांची हत्याही होई. त्यांना संरक्षण देण्यासाठी फुल्यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली (१८६३). या गृहात अशा स्त्रियांच्या बाळंतपणाचीही सोय केली होती. जोतीरावांनी

पुढे जो यशवंत नावाचा मुलगा दत्तक म्हणून घेतला तो काशीबाई नावाच्या ब्राह्मण विधवेचा मुलगा होता. विधवांच्या केशवपनाची चाल बंद व्हावी म्हणून त्यांनी चळवळ उभी केली व त्याकरता न्हाव्यांचा संपही घडवून आणला.

अस्पृश्य व दलितांच्या प्रश्नालाही त्यांनी तितक्याच मनस्वीपणे चालना दिली. अस्पृश्यांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न ही एक अत्यंत गंभीर अशी कायमची समस्या लक्षात घेऊन आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद त्यांनी अस्पृश्यांसाठी खुला केला.

महाराष्ट्रातील तत्कालीन भिन्न मतांच्या व विचारसरणींच्या समाजसुधारकांच्या विविध कार्यक्रमांमध्ये जोतीरावांचा सहभाग नेहमीच असे. उदा., आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती (१८२४-८३) यांची पुणे येथे महादेव गोविंद रानडे (१८४२-१९१०) प्रभृती सुधारकांनी मिरवणूक काढली. त्याचे पुढारीपण जोतीरावांनी केले. उलट जीर्ण मतवादी रूढीनिष्ठांनी या मिरवणुकीची थट्टा व विडंबन करण्याकरिता गर्दभानंदांची दिंडी सुरू केली (१८७५).

फुले हे १८७६-८२ या कालावधीत पुणे नगरपालिकेचे सदस्य होते. समाजाच्या मौलिक परिवर्तनाकरिता समाजरचनेतील धर्मभेदमूलक विद्वेष, जातिभेदमूलक उच्च-नीच भाव, स्त्रीदास्य, हिंदू धर्मसंस्थेतील मूर्तिपूजा, संस्कृत भाषेतील कर्मकांड इ. गोष्टींचे उच्चाटन करून समताप्रधान समाज निर्माण करण्याकरिता व अंधश्रद्धेचे निर्मूलन करून वैचारिक क्रांती करण्याकरिता सत्यशोधक समाजाची स्थापना १८७३ मध्ये फुले यांनी केली. या सत्यशोधक समाजाचे सर्व धर्मांचे व जातींचे नागरिक सदस्य व्हावेत, अशी योजना केली होती. फुले यांनी मौलिक आणि प्रासंगिक असे दोन्ही प्रकारचे लेखन करून पुस्तके आणि पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या. त्यावेळच्या महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही प्रकारच्या सामाजिक जीवनात ब्राह्मणांचे धार्मिक आणि प्रशासकीय वर्चस्व होते. धार्मिक आणि प्रशासकीय वर्चस्वाच्या मार्गाने बहुजन समाजाची पिळवणूक चालली होती. परंपरागत हिंदू धर्माच्या चौकटीच्या पकडीत सर्व समाज सापडला होता. या हिंदू धर्माच्या पारलौकिक विचारसरणीचा प्रवर्तक व समर्थक वर्ग म्हणजे ब्राह्मण वर्ग होय. बहुजन समाजावर ब्राह्मणांनी लादलेली ही मानसिक गुलामगिरी स्पष्ट करण्याकरिता ब्राह्मणांचे कसब (१८६९), गुलामगिरी (१८७३), सत्सार (अंक १ व २, १८८५) इ. निबंध लिहिले. या निबंधांमधून पुराणातील अवतारांच्या कथांचा ऐतिहासिक दृष्टीने उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आर्य ब्राह्मण हे मूळचे इराणचे, त्यांनी भारत जिंकला आणि येथल्या तथाकथित शूद्रातिशूद्र शूर जमातींना जिंकून त्यांना धार्मिक कर्मकांडाच्या जाळ्यात अडकवून त्यांचे सामाजिक व आर्थिक शोषण केले व ते आतापर्यंत चालू राहिले, असा भावार्थ काढला आहे. श्रमिक बहुजन समाजाच्या आर्थिक अवनतीचे उत्कृष्ट चित्र शेतकऱ्याचा आसूड या विस्तृत निबंधामध्ये फुले यांनी रेखाटले आहे. ही शेतीच्या आर्थिक दुरवस्थेची समस्या अजूनही स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ३२ वर्षे होऊन गेली तरी सुटलेली नाही. या निबंधामध्ये भारतीय ग्रामोद्योग किंवा कुटिरोद्योग ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या आर्थिक धोरणाने कसे ढासळले आहेत, याचेही हृदयविदारक वर्णन

केलेले आहे. शेतीचा धंदा आधुनिक तंत्रविज्ञानावर उभारावा आणि ग्रामीण उद्योगांना आधुनिक तंत्रविद्येचा आधार द्यावा, अशी उपाययोजना फुले यांनी या निबंधात सुचविली आहे. सुमारे १०० वर्षांपूर्वी लिहिलेला हा विचार आजच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेलाही बऱ्याच प्रमाणात लागू पडतो, ही गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी आहे.

सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक या निबंधात (मृत्यूनंतर प्रसिद्ध, १८९१) फुले यांनी आपल्या समग्र विचारांचे सार असलेल्या विश्वकुटुंबवादाची सुसंगत मांडणी केली आहे. हा निबंध लिहित असताना त्यांना पक्षाघात झाला होता. अशा विकलांग अवस्थेत त्यांनी हा निबंध लिहून पुरा केला. यात स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या मुलभूत मानवी मूल्यांच्या आधारावर समाजरचना कशी असावी, हे सांगितले आहे. ज्या तत्वांच्या आधारावर अमेरिकन राज्यक्रांती व फ्रेंच राज्यक्रांती झाली तीच तत्वे या पुस्तकात भारतीय समाजरचनेच्या संदर्भात मांडली आहेत. यात सांगितलेला सत्यधर्म हा 'यूटोपिया'च होय. जगातल्या मोठमोठ्या सामाजिक व राजकीय क्रांत्या युटोपियन ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या दिसतात. फुले म्हणतात- "स्त्री अथवा पुरुष जे एकंदर सर्व गावच्या, प्रांताच्या, देशाच्या व खंडाच्या संबंधाने अथवा कोणत्याही धर्मातील मताच्या संबंधाने कोणत्याच प्रकारची आवड निवड न करणारे, या सर्व स्त्री पुरुषांनी या भूगोलावर आपले एक कुटुंब समजून एकमताने, एकजुटीने एकमेकांशी सत्य वर्तन करून वागावे. इतकेच काय, एकाच घरात बौद्ध धर्मी बायको, ख्रिस्त धर्मी नवरा, इस्लाम धर्मी कन्या व सार्वजनिक सत्यधर्मी पुत्र यांना प्रेमाने नांदायला लाविल तोच खरा धर्म." यात आर्थिक समता सूचित केली आहे आणि सर्वधर्मी समभाव स्वच्छ रीतीने मांडलेला आहे.

फुले यांनी अखंडादि काव्यरचना (१८६९) केली आहे आणि काही काव्यरचना सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तकामध्येही अखेरीस घातली आहे. यात निर्मात्याने केलेल्या विश्वरचनेबद्दल जिव्हाळा प्रकट झाला आहे. शब्दकळा रसाळ आहे.

जोतीराव फुले यांना त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई (१८३१-९७) यांनी अनन्यभावाने आयुष्यभर सहकार्य दिले. स्त्रीमुक्तिआंदोलनाची महाराष्ट्रातील पहिली अग्रणी म्हणून महाराष्ट्राचा आधुनिक इतिहास त्यांची दखल जरूर घेईल. जोतीरावांची सगळी विचारसरणी त्यांनी आत्मसात केली होती, जोतीरावांच्या निधनानंतरही सत्यशोधक समाजाच्या आंदोलनाची धुरा त्यांनी वाहिली. त्यांनी काव्यरचनाही केली आहे. काव्यफुले (१८५४), मातुश्री सावित्रीबाई भाषणे व गाणी (१८९१), बावनकशी सुबोधरत्नाकर (१८९२), जोतिबांची भाषणे (१ ते ४-संपा.) इ. त्याचे उपलब्ध साहित्य आहे.

जोतीरावांचे इतर वाङ्मय पुढीलप्रमाणे आहे : छत्रपति शिवाजी राजे भोसले यांचा पवाडा (१८६९), हंटर-शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेले निवेदन (मूळ इंग्रजी-१८८२), इशारा (१८८५).

संदर्भ : 1. Keer, Dhananjay, Mahatma Jotirao Phooley : Father of our Social Revolution,

Bombay, 1974.

२. कीर, धनंजय, महात्मा ज्योतीराव फुले, मुंबई, १९६८.

३. कीर, धनंजय; मालशे, स. गं. संपा. महात्मा फुले : समग्र वाङ्मय, मुंबई, १९६९.

४. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री, ज्योति निबंध, वाई, १९४७.

५. माळी, मा. गो. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई जोतीराव फुले, गारगोटी, १९८०.

विद्येविना मति गेली;
मतीविना नीति गेली;
नीतीविना गति गेली!
गतीविना वित्त गेले;
वित्ताविना शूद्र खचले;
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

शेतकऱ्याचा आसूड १

सरकारी सर्व खात्यांनीं ब्राह्मण कामगारांचें प्राबल्य असल्यामुळें त्यांचे स्वजातीय स्वार्थी भटब्राह्मण आपले मतलबी धर्माचे मिषानें अज्ञानी शेतकऱ्यांस इतकें नाडितात कीं, त्यांस आपली लहान चिटकुलीं मुलें शाळेंत पाठविण्याचीं साधनें रहात नाहींत व एकाद्यास तसें साधन असल्यास यांच्या दुरुपदेशानें तशी इच्छा होत नाहीं.

आतां पहिले प्रकारचे अक्षरशून्य शेतकऱ्यांस भटब्राह्मण धर्ममिषानें इतकें नाडितात कीं, त्यांजविषयीं या जगांत दुसरा कोठें या मासल्याचा पडोसा सांपडणें फार कठीण. पूर्वीच्या धूर्त आर्यब्राह्मण ग्रंथकारांनीं आपले मतलबी धर्माचें लिगाड शेतकऱ्यांचे मागें इतकें सफाईनें लावलें आहे की, शेतकरी जन्मास येण्याचे पूर्वीच त्याचे आईस ज्या वेळेस ऋतु प्राप्त होतो, तेव्हां तिच्या गर्भाधानादि संस्कारापासून तो हा मरेपर्यंत कित्येक गोष्टींनीं लुटला जातो, इतकेंच नव्हे तर हा मेला तरी याच्या मुलास श्राद्धें वगैरेच्या मिषानें धर्माचें ओझे सोसावें लागतें. कारण शेतकऱ्यांचें स्त्रियांस ऋतु प्राप्त होतांच भटब्राह्मण जपानुष्ठान व सदरचीं, ब्राह्मणभोजनें घेतेवेळीं भटब्राह्मण आपले आससोयरे व इष्टमित्रांसह तूपपोळ्यांची व दक्षिणेची इतकी धांदल उडवितात कीं, त्यांच्या उरल्या सुरल्या अन्नापैकीं त्या बिचान्या अज्ञान शेतकऱ्यांस पोटभर आमटीपोळी मिळण्याची सुद्धां मारामार पडते. ऋतुशांतीनिमित्तानें भटब्राह्मणांची उदरशांती होऊन त्यांचे हातावर दक्षिणा पडतांच ते शेतकऱ्यास आशिर्वाद दिल्यानंतर त्यास त्यांचे स्त्रियांनीं शनिवार अथवा चतुर्थीचीं व्रतें धरावी म्हणोन उपदेश करून घरोघर चालते होतात. पुढें भटब्राह्मण दर शनिवारीं व चतुर्थीस शेतकऱ्यांचे स्त्रियांकडून रुईचे पानांच्या माळा मारुतीचे गळ्यांत घालवून व गवताच्या जुडया गणपतीचे माथ्यावर रचून शिधेदक्षिणा आपण घेतात व पुढें कधीं कधीं संधान साधल्यास सदरची व्रतें उजविण्याची थाप देऊन शेतकऱ्यांपासून लहानमोठी ब्राह्मणभोजनें घेतात. इतक्यांत शेतकरणी बाया सृष्टिक्रमाप्रमाणें गरोदर झाल्यास, भटब्राह्मणांनी शेतकऱ्यांकडून मुंज्यांचे ब्राह्मण घालविण्याचे लटके पूर्वी केलेले नवस शेतकऱ्यांशीं सहज बोलतां बोलतां बाहेर काढावयाचे व शेतकऱ्यांच्या स्त्रिया प्रसून होण्याच्या पूर्वी भटजीबुवा शेतकऱ्यांचे घरीं रात्रंदिवस खडया (फैऱ्या) घालितात व त्यांच्याशी मोठी लाडीगोडी लावून

त्यांच्याशीं यजमानपणाचीं नातीं लाऊन त्यांजपासून त्या नवसांची फेड करून घेतात. पुढें शेतकऱ्यांचे स्त्रियांस पुत्र झाले कीं, भटब्राह्मणांची धनरेषा उपटते. ती अशी कीं, प्रथम मुख्य उपाध्ये शेतकऱ्यांचे घरीं जातात व त्यांचे घरांतील वाव व कासऱ्यांनीं वेळ मोजणाऱ्या अज्ञानी स्त्रियांस मुलांचे जन्मकाळ विचारून, ज्या ज्या राशीस जास्त अनिष्ट ग्रह जुळत असतील, तसल्या राशी मुकरर करून त्यांच्या अर्भकांच्या जन्मपत्रिका अशा रीतीनें तयार करितात कीं, अज्ञानी शेतकऱ्यांचे पुत्रजन्मानें जहालेल्या सर्व आनंदांत माती कालवून त्यास घाबरे करितात व दुसरे दिवशीं त्याजकडून पिंडींतील लिंगापुढें आपले भाऊबंद, सोयरे-धायरे व इष्टभित्तांपैकीं भटब्राह्मणास मोलानें जपानुष्ठानास बसवितात व त्यांपैकीं कोणांस शेतकऱ्यापासून उपोषणाचे निमित्तानें फलाहारापुरते पैसे देववितात. उन्हाळा असल्यास पंखे देववितात, पावसाळा असल्यास छत्र्या आणि हिंवाळा असल्यास पांढऱ्या धाबळ्या देववितात. खेरीज उपाध्याचा हात चालल्यास तो शेतकऱ्यापासून पुजेच्या निमित्तानें तेल, तांदूळ, नारळ, खारका, सुपाऱ्या, तूप, साखर, फळफळावळ वगैरे पदार्थ उपटावयास कमी करित नाहीत. शेतकऱ्यांचे मनावर मूर्तिपूजेचा जास्ती प्रेमभाव ठसावा म्हणून काहीं भट तपानुष्ठान संपेपावेतो आपल्या दाढयाडोया वाढवितात, काहीं फलाहारावर राहतात. अशा नानाप्रकारच्या लोणकढया थापा देवून जपानुष्ठान संपेपावेतो भटब्राह्मण, शेतकऱ्यांचें बरेंच द्रव्य उपटतात. शेवटीं समाप्ति करवितेवेळीं भटब्राह्मण अज्ञान शेतकऱ्यापासून ब्राह्मणभोजनासहित यथासांग दक्षिणा घेण्याविषयीं कसकणी चंगळ उडवितात हें सर्व आपणांस माहीत असेलच.

आर्य भटब्राह्मण आपल्या संस्कृत विद्यालयांत शूद्र शेतकऱ्यांचे मुलास घेत नाहीत परंतु ते आपल्या प्राकृत मराठी शाळांत कामापुरती शूद्र शेतकऱ्यांची मुलें घेतात व त्यांजपासून दरमहाचे पगाराशिवाय दर अमावस्येस व पौर्णिमेस फसक्या, कित्येक सणांस शिधा, दक्षिणा व मुलांनीं शाळेंत खाण्याकरितां आणिलेल्या चबिन्यामधून चौथाई घेऊन त्यांस धुळाक्षर, अंकगणित, मोडी कागदवाचन, भाकडपुराणसंबंधीं प्राकृत श्लोक व भूपाळया शिकवून त्यांस कलगी अथवा तुऱ्याच्या पक्षाच्या लावण्या शिकून तत्संबंधीं झगडे घालण्यापुरते विद्वान करून सोडितात. त्यांस आपल्या घरची हिशेबाची टांचणें ठेवण्यापुरतेंदेखील ज्ञान देत नाहीत. मग त्यांचा मामलेदार कचेऱ्यांत प्रवेश होऊन कारकुनीचें काम करणें कठीणच.

शेतकऱ्यांचे मुलाच्या मागणीच्या वेळीं ब्राह्मण जोशी हातांत पंचांगें घेऊन त्यांचे घरीं जातात. व आपल्यापुढें राशीचक्रें मांडून त्यांस मुलीमुलांचीं नांवे विचारून मनांत स्वहित संकल्प धरून मोठया डौलानें आंगठयांचीं अग्रें बोटांचे कांडयावर नाचवून भलता एकादा अनिष्ट ग्रह त्यांचे राशीला जुळवून, त्या ग्रहाचे शमनार्थ जपानुष्ठानाच्या स्थापने-करितां व त्यांचे सांगतेकरितां काहीं द्रव्या

शेतकऱ्यापासून घेतात. नंतर शेतकऱ्यांच्या मुलाचा तिथिनिश्चय करतेवेळीं नवरीचे घरीं वस्त्राचे चौघडीवर तांदुळाचे रांगोळ्यांनीं चौकोनी चौक तयार करून त्यावर मुलीच्या व मुलाच्या पित्यास बसवून त्यांचेपुढें खोबरें, खारका व हळकुंडाचे लहान लहान ढीग मांडतात, हळदकुंकू व अक्षता मागवून मुलीचें व मुलाचें वय, वर्ण, गुण वगैरे यांचा काडीमात्र विचार न करितां कामापुरत्या सुपाऱ्यांत गणपतीची प्राणप्रतिष्ठा करून समर्पयामीचे धांदलींत शेतकऱ्यापासून सण्यांनीं पैसे उपटून कागदाचे चिठोऱ्यावर नेमलेल्या तिथीचें टिप्पण करितात व त्यावर हळदकुंकाचे माखण करून ते उभयतांचे हातीं देतात. नंतर तेथील सामानपैशासहित चौकाचे तांदूळ आपले पदरीं आवळून गणपतीसही घरीं फोडून खाण्याकरितां कडोसरीस लावून निघून जातात. लग्नाचे पूर्वी मारुतीचे देवळांत वधूकडील पोषाक नवरेमुलास देतेवेळीं भटब्राह्मण आणा दोन आणे कडोसरीस लावून पानविडे पागोट्यांत खोवतात. नंतरवधूचे मांडवांत नवरा मुलगा गेल्यानंतर बोहल्यासमोर त्या उभयतांस उभे राहण्याकरितां पायपाटयामध्ये थोडेथोडे गहू भरवून त्यावर समोरासमोर उभे करितात. पुढें वधूवरांचे मामाचे हातीं नागव्या तरवारी देऊन त्यास पाठीराखे करितात. व तेथें जमलेल्या मंडळीपैकीं भलत्या कोणाचीं तरी अंगवस्त्रे घेऊन त्यावर हळदकुंकाचे आडवे तिडवे पट्टे ओढून त्या वधूवरांमध्ये अंतरपाट धरून पाळीपाळीनें कोणी कल्याण रागांत व कोणी भैरवी रागांत श्लोक व आर्यासहित शुभमंगल म्हणून ते अज्ञानी शेतकऱ्यांचे मुलाबाळांचीं लग्नें लावतात. कित्येक सधन माळ्या कुणब्यांचे लग्नांत त्यांचे भाऊबंद, सोयरेधायरे व वऱ्हाडी यांची पर्वा न करतां, अगांतुक ब्राह्मण दक्षिणेसाठी मांडीवर शालजोडया घेऊन मोठया झोकानें लोडाशीं लोडाशीं टेकून बसून मांडवांत इतकी धांदल करितात कीं, वधूवरांच्या बापांनीं आमंत्रण करून आणलेल्या गृहस्थांचें आगतस्वागत करून त्यांस पानविडे देण्याची पुरती फुरसद होऊं देत नाहीत. असले निःसंग दांडगे भिकारी दुसऱ्या एखाद्या देशांत अथवा जातींत सांपडतील काय ?' इतक्यांत लग्न लावणारे भटजी वधूवरांस खालीं समोरासमोर बसवून त्यांचेपुढें नानाप्रकारचे विधि करितांना, वेळोवेळीं "दक्षिणां समर्पयामि" म्हणतां म्हणतां शेवटीं थोडयाशा काडवासुडया गोळा करून त्यांस अग्नि लावून त्यांत तूप वगैरे पदार्थ टाकून वधूवरांस लज्जाहोमाच्या निमित्तानें चरचरीत धूऱ्या देऊन त्यांचे अज्ञानी पित्यांपासून अखेरचे भले मोठे शिधे व दक्षिणा घेऊन घरीं जातात. साडयाचे दिवशीं एकदोन हेकड शेतकऱ्यांस हातीं धरून वधूवरांचे पित्यापासून मन मानेल तशा रकमा आडवून घेतात व त्याचप्रमाणें मांडव खंडण्याबद्दल द्रव्य त्याजपासून उपटितात. त्यांतून कित्येक सधन शेतकऱ्यांस कण वगैरे दानशूरांच्या उपमा देऊन त्यांचेपुढें नानाप्रकारचे गोंड्याळे करून त्यांस इतके पेटवतात कीं, लग्नाचे अखेरीस त्यांचे घरीं मोठमोठया सभा करून त्यांत एकंदर वैदिक, शास्त्री, पुराणिक, कयेकरी व भिक्षुक भटब्राह्मणांची वर्गावर्गी न करितां त्याजपासून दक्षिणा उपटून आपापले घरीं जातां जातां त्यांजपैकीं कित्येक गुलहौशी भटब्राह्मण रात्रीं मांडवांत नाच असल्याविषयीं तपास ठेवून डोचक्यावर पिटकुल्या पागुटया व मांडीवर चिटकुल्या शालजोडया ठेवून, आमंत्रण करून आणलेल्या गृहस्थांचे मांडीशी

मांडी भिडवून, लोडार्शीं टेकून सर्व रात्रभर नाकाच्या जोडनळ्यांत तपकिरीचे वायवार ठासतां ठासतां आसपास तपकिरीचा धूरळा उडवून खुशाल नायकिणींचीं गाणीं ऐकत बसतात.

पुढें शेतकरी लोक वयपरत्वे मरण पावतांच त्यांचीं मुलें संसार करूं लागल्यापासून त्यांचे मरणकाळपावेतों त्यांस भटब्राह्मण धर्माचे भुलथापीनें कसें व किती नागवितात, त्याबद्दल एथें थोडासा खुलासा करितों.

शेतकऱ्यांचीं मुलें आपलीं नवीं घरे बांधतेवेळीं शूद्र बिगारी भर उन्हाचे तापांत उरापोटावर मलमा वगैरेचीं टोपलीं वहातात. गवंडी व सुतार उंच गगनचुंबित पहाडावर माकडाचे परी चढून भिंती रचून, लाकडांच्या कळाशा जोडून घरे तयार करितात. यामुळें त्यांची दया येऊन त्या बापुड्या कामगारांस गृहप्रवेश करतेवेळीं तूपपोळ्यांची जेवणें देऊं, म्हणून घराचे मालक कबूल करित असतात व तीं जेवणें शेतकरीकामगारांस देण्यापूर्वीं भटब्राह्मण शेतकऱ्यांचे घरोघर रात्रंदिवस घिरट्या घालून त्यास नाना-प्रकारच्या धर्मसंबंधीं भुलथापा देऊन, कित्येक ब्राह्मण अंमलदारांच्या आललटपू शिफारशी भिडवून, त्यांच्या नव्या घरांत होमविधी करून घराच्या वळचणीला आगोजाग चिंध्यांचीं निशाणें फटकावून, प्रथम आपण आपल्या स्त्रिया मुलांबाळांसहित तूपपोळ्यांची यथासांग भोजने सारून, उरलेंसुरलें शिळेंपाकें अन्न भोळ्या भाविक अज्ञानी घरधन्यास त्याच्या मुलाबाळांसहित कामगारांस गुळवण्याबरोबर खाण्याकरितां ठेवून पानविडे खातांच ऊसांतील इमानी कोल्हेभुकीदाखल आशिर्वाद देऊन शेतकऱ्यां-पासून दक्षिणा गुंडाळून पोटावर हात फिरवीत घरोघर जातात व एकदोन मतलबी साधू भटब्राह्मण कित्येक अल्पवयी अल्लड शेतकऱ्यांचे जवलग गडी बनून त्यांस नांवलौकिकाचे शहास गुंतवून त्यांजकडून लहानमोठ्या सभा करवून त्यांमध्ये कांहीं भटब्राह्मणांस शालजोड्या देववून बाकी सर्वांना दक्षिणा देववितात. शेतकऱ्यांनीं नवीन बांधलेले शेतखाने खेरीजकरून त्यांनीं नवीं देवळे, पार वगैरे इमारती तयार केल्या कीं, तेथें त्यांजपासून उद्यापनाचे निमित्तानें ब्राह्मणभोजन व दक्षिणा घेतातच.

शेतकऱ्याचा आसूड २

दर चैत्रमासीं वर्षप्रतिपदेस भटब्राह्मण शेतकऱ्यांचे घरोघर वर्षफळ वाचून त्यांजपासून दक्षिणा घेतात. तसेंच रामनवमी व हनुमंतजयंतीचे निमित्ताने भटब्राह्मण आपले आळींत एकादा सधन शेतकरी असल्यास त्याजपासून अगर गरीबच सर्व असल्यास त्यांजपासून आळीपाळीनें वर्गण्या जमा करून तूपपोळ्यांची ब्राह्मणभोजनें घेतात.

जेजुरीचे यात्रेंत शेतकरी आपल्या मुलांबाळांसह तळें वगैरे ठिकाणीं अंचोळी करिते- वेळीं भटब्राह्मण तेथें संकल्प म्हणून त्या सर्वांपासून एकेक शिवराई दक्षिणा घेतात. ही यात्रा सुमारे पाऊण लाखाचे खालीं नसते ; व त्यांपैकीं कित्येक अल्लड सधन शेतकऱ्यांचे मांडीवर खल्लड मुरळया बसतांच त्यांजपासून देवब्राह्मण सुवासिनीचे निमित्ताने तूप-पोळयापुर्ते द्रव्य उपटतात. शिवाय शेतकऱ्यांचें भंडारखोबरे, खंडोबा देवापुढें उधळण्या-करितां खरेदी करितेवेळीं, भटब्राह्मण वाण्याबरोबर आंतून पाती ठेवून त्यास बरेच नाडितात.

दर आषाढमासीं एकादशीस भटब्राह्मण शिधे देण्याची ऐपत नसणाऱ्या कंगाल शेतकऱ्यांपासूनसुद्धां निदान एक पैसातरी दक्षिणा घेतात.

पंढरपुरीं एकंदर सर्व शेतकरी आपल्या स्त्रिया व मुलेंबाळें यांसहित चेद्रभागेंत स्नान करितेवेळीं भटब्राह्मण नदीचे किनाऱ्यावर उभें राहून, संकल्प म्हणून त्या सर्वांपासून एकेक शिवराई दक्षिणा घेतात. ही यात्रा सुमारे एक लक्षाचे खालीं नसते; व त्यापैकीं कांहीं शेतकऱ्यांपासून दहा सुवासिनीब्राह्मणांस व कांहीं शेतकऱ्यांपासून निदान एक सुवासिनीब्राह्मणास तूपपोळयांचे भोजन देण्यापुरत्या रकमा उपटून माजघरांत आपले घरची मंडळी पात्नावर बसविलेली असते, तेथें प्रत्येक शेतकऱ्यास निरनिराळें नेऊन म्हणतात कीं, "हे पहा तुमच्या सुवासिनीब्राह्मण जेवावयास बसत आहेत. त्यांस कांहीं, दक्षिणा देण्याची मर्जी असल्यास द्या, नाहीतर त्यांस दुरून नमस्कार करून बाहेर चला म्हणजे ते देवास (विठोबास) नैवेद्य

पाठवून जेवावयास बसतील." असे प्रामाणिक धंदे करून पंढरपुरांतील शेंकडों ब्राह्मण बडवे श्रीमान झाले आहेत.

दर श्रावणमासी नागपंचमीस बिळात शिरणाऱ्या मूर्तिमंत नागाच्या टोपल्या बगलेत मारून शेतकऱ्यांचे आळोआळीने, नागकू दूध पिलाव, "नागदक्षिणां समर्पयामि" म्हणून पैसा गोळा करीत फिरण्याची भटब्राह्मणांची वडिलोपार्जित वृत्ति, वैदू व गारोडयांनीं बळकाविली असता त्याजवर ते नुकसानीबद्दल फिर्याद न करिता, केवळ दगडाच्या किंवा चिखलाच्या केलेल्या नागांच्या पुजा करून अज्ञानी शेतकऱ्यापासून दक्षिणा घेतात.

पौर्णिमेस श्रावणीच्या निमित्ताने महाराच्या गळयांतील काळया दोऱ्यांची खबर न घेता कित्येक डामडौली कुणब्यांचे गळयांत पांढऱ्या दोऱ्याची गागाभटी १ जानवीं घालताना शिधादक्षिणेवर घाड घालितात. एकंदर सर्व शेतकऱ्यांचे हातात राख्यांचे २ गंडे बांधून त्यांजपासून एकेक पैसा दक्षिणा घेतात.

वद्यप्रतिपदेस भटब्राह्मण बहुतेक सधन शेतकऱ्यास सप्ताहाचा नाद लावून त्यांचे गळयांत विणे घालून त्यांचे इष्टमित्रांचे हातांत टाळ देऊन त्या सर्वास मृदंगाचे नादात पाळीपाळीने रात्रंदिवस पोपटासारखी गाणी गाऊन नाचता नाचता टणटणा उडंया मारावयास लावून आपण त्यांचेसमोर मोठया डौलाने लोडाशी टेकून त्यांच्या गमती थोडा वेळ पाहून, दररोज फराळाचे निमित्ताने त्यांजपासून पैसे उपटून गोकूळ अष्टमीचे रात्रीं हरिविजयातील तिसरा अध्याय वाचून यशोदेचे बाळंतपणाबद्दल चुडेबांगडयांची सबय न सांगता, शेतकऱ्यापासून दक्षिणा उपटतात. प्रातःकाळीं पारण्याचे निमित्ताने शेतकऱ्यांचे खर्चाने करविलेलीं तुपपोळयांची जेवणें आपण प्रथम सारून उरलेले शिळेपाके अन्न शेतकऱ्यासहित टाळकुटे मृदंगे वगैऱ्यांस ठेवून घरी निघून जातात.

शेवटी श्रावण महिन्यांतील सरते सोमवारी भटब्राह्मण बहुतेक देवभोळया अज्ञानी शेतकऱ्यापासून तुपपोळयांची निदान एकतरी सुवासिनीब्राह्मणभोजन घालण्याचे निमित्ताने यथासांग शिधेसामाऱ्या घेऊन, प्रथम आपण आपल्या स्त्रिया मुलांबाळांसहित जेवून गार झाल्यावर प्रसादादाखल एकदोन पुरणपोळया व भाताची मूद भलत्यासलंत्या इस्तऱ्यावर घालून, दुरून शेतकऱ्यांचे पदरात टाकून, त्यांच्या समजूती काढितात.

१ शूद्र लोकांत जानवीं घालण्याचा प्रथम प्रचार नव्हता. गागाभट याने शिवाजीराजापासून सुवर्णतुला दान घेऊन त्यास जानवें घातले, तेव्हापासून ही चाल पडली आहे.

२ या राख्या सुताच्या असून एक पैशास सुमारें २५ मिळतात.

दर भाद्रपदमासीं भटब्राह्मण हरतालिकेचे मिषानें अबालबृद्ध शेतकरणीपासून एकेक, दोनदोन पैसे लुबाडितात.

गणेशचतुर्थीस शेतकऱ्यांचे घरांत गणपतीपुढें टाळया वाजवून आरत्या म्हणण्याबद्दल त्यांजपासून कांहीं दक्षिणा घेतात. ऋषिपंचमीस रांडमुंड शेतकरणी स्त्रियांस पाण्याचे डबकांत बुचकळया मारावयास लावून भटब्राह्मण, शेतकऱ्यांचे जिवावर गणपतीचे संबधानें दिवसा मोदकांसह तूपपोळयांचीं भोजनें सारून वरकांति कीर्तनें श्रवण करण्याचे भाव दाखवून आंतून अहोरात्र नामांकित कसविणांच्या सुरतीकडे मंगळ ध्यान लावून त्यांचीं सुस्वर गाणीं ऐकण्यांत चूर झाल्यामुळे, शेतकऱ्यांचे घरांतील कुंभारी गौरीच्या मुखाकडे ढुंकूनसुद्धां पहात नाहीत.

चतुर्दशीस अनंताचे निमित्तानें शेतकऱ्यांपासून शिधेदक्षिणा घेतात. पितृपक्षांत भट-ब्राह्मण एकंदर सर्व शेतकरी लोकांत पेंढारगर्दी उडवून त्यांच्यामागें इतके हात धुवून लागतात कीं, त्यांच्यांतील मोलमजुरी करणाऱ्या दीनदुबळया निराश्रित रांडमुंड शेतकरणींपासूनही त्यांच्या गणपतीच्या नांवांनें त्यांजपासून निदान सिधे, दक्षिणा व भोपळयाच्या फांका घेऊन आपल्या पायांवर डोचकीं ठेवल्याशिवाय त्यांच्या सुटका करीत नाहीत. मग तेथें भोंसले, गायकवाड, शिंदे आणि होळकर यांची काय कथा ?

तशांत कपिलषष्ठीचा योग आला कीं, भटब्राह्मण कित्येक सधन शेतकऱ्यांस वाई, नाशिक वगैरे तीर्थांचे ठिकाणीं नेऊन त्यांजपासून दानधर्माचे मिषानें बरेंच द्रव्य हरण करितात व बाकी उरलेल्या एकंदर सर्व दीनदुबळया शेतकऱ्यांपासून स्नान करतेवेळीं निदान एकएक पैसा तरी दक्षिणा घेतात.

शेवटीं अमावास्येस भटब्राह्मण शिधेदक्षिणांचे लालचीनें शेतकऱ्यांचे बैलांच्या पायाच्या पुजा करवितात.

विजयादशमीस घोडे व आपटयांचीं झाडें पूजनाचे संबधानें शेतकऱ्यांपासून दक्षिणा घेऊन कोजागिरीस त्यांचा हात चालल्यास शेतकऱ्यांचे दुधावर सपाटा मारितात.

अमावास्येस लक्ष्मीपूजन व ह्या पूजनाचे संबधानें शेतकऱ्यांपासून लाह्या बत्ताशांसह दक्षिणा घेतात.

दर कार्तिकमासीं बलिप्रतिपदेस भटब्राह्मण मांगामहाराप्रमाणें हातांत पंचात्या घेऊन शेतकऱ्यास ओवाळतां ओवाळतां "इडापिडा जावो आणि बळीचें राज्य येवो" हा मूळचा खरा अशिर्वाद देऊन शेतकऱ्यांच्या ओवाळण्या न मागतां, हातावर शालजोडया घेऊन त्यांस यजमानाचीं नातीं लावून शेतकऱ्यांचे घरोघर माली मागत फिरतात.

आळंदीचे यात्रेंत शेतकरी आपल्या कुटुंबासह इंद्रायणींत स्नानें करीत असतां भटब्राह्मण त्या सर्वांपुढें संकल्प म्हणून त्यांजपासून एकेक पैसा दक्षिणा घेतात. ही यात्रा सुमारें पाऊण लक्षाचे खालीं नसते.

नंतर द्वादशीस देवब्राह्मणसुवासिनीचे निमित्ताने कित्येक देवभोळ्या शेतकऱ्यांपासून तूपपोळ्यांचीं व त्यांतून कोणी फारच दरिद्री असल्यास त्याजपासून साधा सिधा घेऊन आपापले कुटुंबासह भोजनें करून त्या सर्व अज्ञानी भाविकांस तोंडी पोकळ अशिर्वाद मात्र देतात.

शिवाय भोंवर गांवातील अज्ञानी शेतकऱ्यास पंधरवड्याचे वारीचे नादीं लावून त्या सर्वांपासून बारा महिने दर द्वादशीस पाळीपाळीनें तूपपोळ्यांचीं ब्राह्मणभोजनें काढितात. इतकेच नव्हे परंतु कित्येक परजिल्ह्यांतील सधन शेतकऱ्यांस चढी पेटवून त्यांपासून तूपपोळ्यांचीं सहस्रभोजनें घालवितात. शेवटीं परगांवचे शेतकऱ्यांचे पंचांनी अदावतीनें गुन्हेगार ठरवून पाठविलेल्या शेतकऱ्यांचें क्षौर करवून त्यांस प्रायश्चित्ताचे निमित्तानें थोडें का नागवितात ?

वद्य द्वादशीस भटब्राह्मण शेतकऱ्यांचे आंगणांतील तुळशीवृंदावनासमोर धोत्राचा अंतरपाट धरून मंगलाष्टकाचे ऐवजीं दोन चार श्लोक व आर्या म्हणून तुळशींचीं लग्ने लावून शेतकऱ्यांपासून आरतीचे पैशासह ओटीपैकीं कांहीं सामान हातीं लागल्यास गोळा करून जातात.

दर पौषमासीं मकरसंक्रांतीस भटब्राह्मण शेतकऱ्यांचे घरीं संक्रांतफळ वाचून त्यांजपासून दक्षिणा घेतात व कित्येक अक्षरशून्य देवभोळ्या शेतकऱ्यांस अगाध पुण्यप्राप्तीची लालूच दाखवून त्यांजकडून मोठया उल्हासानें त्यांचीं उसांचीं स्थळें भटब्राह्मणांकडून लुटवितात.

दर माघमासीं महाशिवरात्रीस भटब्राह्मण कित्येक शेतकऱ्यांचे आळींतील देवळांनीं शिवलीलामृताच्या अवृत्त्या करून सूर्योदयाचे पूर्वी समाप्ति करतेवेळीं त्यांजपासून ग्रंथ वाचण्याबद्दल शिधेदक्षिणा उपटून नेतात.

दर फाल्गुनमासीं होळीपूजा करितांच, शेतकऱ्याजवळचें द्रव्य उडालें यास्तव म्हणा, अगर हिंदूधर्माचे नांवानें ठणाणा बोंबा मारितात, तरी हे भटजीबुवा त्यांजपासून कांहीं दक्षिणा घेतल्याविना त्यांस आपापल्या डोचक्यांत धूळमाती घालण्याकरितां मोकळीक देत नाहीत.

सदरीं लिहिलेल्या प्रतिवर्षीं येणाऱ्या सणांशिवाय मधूनमधून चंद्रग्रहण, सूर्यग्रहण व ग्रहांचे उलटापालटीचे संबधानें शेतकऱ्यांपासून भटब्राह्मण नानाप्रकारचीं दानें घेऊन एकंदर सर्व पर्वण्या पाळीपाळीनें बगलेंत मारून, व्यतिपात भाऊबळानें शेतकऱ्यांचे आळोआळीनें भीक मागत फिरतात. शिवाय शेतकऱ्यांचे मनावर हिंदुधर्माचें मजबूत वजन बसून त्यांनीं निःसंग होऊन आपले नादीं लागावें म्हणून, सधन शेतकऱ्यांचे घरोघर रात्रीं भटब्राह्मण कधीं कधीं पांडवप्रताप वगैरे भाकड पुराणांची पारायणें करून त्यांजपासून पागोटयाधोत्रासह द्रव्यावर घाला घालून, कित्येक निमकहरामी भटब्राह्मण आपल्या शेतकरी यजमानाच्या सुनाबाळांस नादीं लावून त्यांस कुकूचकू करावयास शिकवितात. त्यांतून अधींमधीं संधान साधल्यास शेतकऱ्यांचे घरीं भटब्राह्मण सत्यनारायणाच्या पूजा करवून प्रथम शेतकऱ्यांचे केळांत सव्वा शेरांचे मानानें निर्मळ रवा, निरसें दूध, लोणकडें तूप, व धुवासाखर घालून तयार करविलेले प्रसाद घशांत

सोडून नंतर आपल्या मुलांबाळांसहित तूपपोळ्यांचीं भोजनें सारून, त्यांजपासून यथासांग दक्षिणा बुचाडून, उलटें शेतकऱ्यांचे हातीं कंदिल देऊन घरोघर जातात.

इतक्यांतून शेतकऱ्यांपैकीं कांहीं दुबळे स्त्री-पुरुष चुकून राहिल्यास भटपुराणिक त्या सर्वांस भलत्या एकाद्या देवळांत दररोज रात्रीं जमा करून त्यांस राधाकृष्णाची लीला बगैरेसंबंधीं पुराणें श्रवण करण्याचे नादीं लावतात. समाप्तीचे समयीं त्या सर्वांस चढा-ओढींत

पेटवून त्यांजपासून तबकांत भल्या मोठ्या महादक्षिणा जमा केल्यानंतर, शेवटीं त्यांच्या निराळ्या वर्गणीच्या खर्चानें आपण मोठ्या थाटानें पालख्यांत बसून एकंदर सर्व श्रोतेमंडळीस मार्गेंपुढें घेऊन मिरवत मिरवत बरोबर जातात.

कित्येक अक्षरशतु भटब्राह्मणांस पंचांगावर पोट भरण्याची अक्कल नसल्यामुळें ते आपल्यापैकीं एखाद्या बेवकूब ठोंब्यास ढवळ्याबुवा बनवून त्याचे पायांत खडावा व गळ्यांत विणा घालून त्याजवर एकाद्या शद्राकडून भली मोठी छत्री धरवून बाकी सर्व त्याचेमार्गें झांज्या, ढोलके ठोकीत "जे जे राम, जे जे राम " नामाचा घोष करीत अज्ञानी शेतकऱ्यांचे आळोआळीनें प्रतिष्ठित भीक मागत फिरतात.

कित्येक भटब्राह्मण मोठमोठ्या देवळांतील विस्तीर्ण सभामंडपांत आपल्यापैकीं एखाद्या देखण्या ज्वानास कवळेबुवा बनवून त्याचे हातांत चिपळ्याविणा देऊन बाकी सर्व त्याचेमार्गें ओळीनें तालमृदुंगाचे तालांत मोठ्या प्रेमानें " राधा कृष्ण राधा " म्हणतां म्हणतां नाच्यापोरासारखे हावभाव करून दर्शनास येणाऱ्या जाणाऱ्या सधन रांडमुंडीस आपले नादीं लावून आपलीं पोटे भरून मोठ्या मौजा मारितात.

कित्येक मतिमंद भटब्राह्मणांस भटपणाचा धंदा करून चैना मारण्यापुरती अक्कल नसल्यामुळें ते आपल्यापैकीं एखाद्या भोळसर कारकुनास देवमहालकरी बनवून बाकीचे ब्राह्मण गांवोगांव जाऊन अज्ञानी शेतकऱ्यांपासून देवमहालकऱ्यास नवस करवून त्यास त्यासंबंधानें बरेंच खोरीस आणितात.

कित्येक भटब्राह्मणास वेदशास्त्रांचे अध्ययन करून प्रतिष्ठेनें निर्वाह करण्याची ताकद नसल्यामुळें ते आपल्यापैकीं एखाद्या अर्धवेड्या भांग्यास बागलकोटचे स्वामी बनवून बाकीचे भटब्राह्मण गांवोगांव जाऊन " स्वामी सर्वांचे मनांतील वासना मनकवड्या-सारख्या जाणून त्यांपैकीं कांहीं पूर्ण होण्याविषयीं अन्यमार्गानें बोलून दाखवितात." अशा नानाप्रकारच्या लोणकड्या थापा अज्ञानी शेतकऱ्यांस देऊन त्यांस स्वामीचे दर्शनास नेऊन तेथें त्यांचें द्रव्य हरण करितात.

शेतकऱ्याचा आसूड ३

सदरीं लिहिलेल्या एकंदर सर्व भटब्राह्मणांच्या धर्मरूमी चरकांतून शेतकऱ्यांची मस्ती जिरली नाही, तर भटब्राह्मण बदरीकेदार वगैरे तीर्थयात्रेचे नादीं लावून शेवटीं त्यांस कशीप्रयागास नेऊन तेथें त्यास हजारां रुपयास नागवून त्यांच्या दाढ्यामिशा बोडून त्यांस ' त्यांचे घरी आणून पोहोचवितात. व शेवटी त्याजपासून मांवद्याचे निमित्ताने मोठमोठाली ब्राह्मणभोजने घेतात. अखेर शेतकऱ्याचे मरणानंतर भटब्राह्मण स्मशानी कारट्यांची सोंगे घेऊन त्यांचे पुत्राकडून दररोज नानाप्रकारचे विधि करवून त्याचे घरीं दररोज गरुडपुराणे वाचन, दहावे दिवशी धनकवडी वगैरे डिपोवरील वतनदार कागभटजीस काँव काँ म्हणून, पिंडप्रयोजनाचा मानपान देऊन त्याजपासून गरुडपुराणाचे मजुरीसहित निदान तांबे, पितळ्या, छल्ल्या, काठ्या, गाद्या व जोडे दान घेतात. पुढे शेतकऱ्यांची एकंदर सर्व मुले मरेपावेतो त्याजपासून मयताचे श्राद्धपक्षास पिंडदाने करवितेवेळी त्याचे ऐपतीवे, मानाने शिधे व दक्षिणांची वर्षासने घेण्याची वहिवाट त्यांनीं ठेविली आहे. ती ही कीं, शेतकरी यजमानास मोठी लाडीगोडी लावून कोणास कारभारी, कोणास पाटील, कोणास देशमुख वगैरे तोंडापुरत्या पोकळ पदव्या देऊन, त्याजपासून भटब्राह्मण आपले मुलामुलींचे लग्न वगैरे समयीं केळीच्या पानांसह भाजीपाले फुकट उपटून, त्यांजवर आपली छाप ठेवण्याकरितां शेवटीं एखादे प्रयोजनांत त्या सर्वास आमंत्रणें करून मांडवांत आणून बसवितात व प्रथम आपण आपले जातवाल्या स्त्रीपुरुषांसह भोजनें सारून उठल्यानंतर तेथील सर्व एकंदर पात्रांवरील खरकट्याची नीटनेटकी प्रतावर निवड करून त्यांस आपले शूद्र चाकरांचे पंक्तीस बसवून तीं सर्व खरकटीं मोठ्या काव्या-डाव्यानें नानातऱ्हेचे सोंवळेचाव करून दुरूनच वाढितात; परंतु बाजारबसव्या काडयामहालांतील शेतकऱ्यांच्या हंगामी वेसवारांडांच्या मुखास चुंबनतुंबडया लावून त्यांच्या मुखरसाचे धुडके घेण्याचा काडीमात्र विधिनिषेध न करतां, ते आपले यजमान शेतकऱ्यांस इतके नीच मानितात कीं, ते आपल्या अंगणांतील हौदास व आडास शेतकऱ्याला स्पर्शसुद्धां करूं देत नाहीत; मग त्यांच्याशीं रोटी व बेटीव्यवहार कोण करितो ?

एकंदर सर्व सदरचे हकिगतीवरून कोणी अशी शंका घेतील कीं, शेतकरी लोक आज दिवसपावेतों इतके अज्ञानी राहून भटब्राह्मणांकडून कसे लुटले जातात ? यास माझें उत्तर असें आहे कीं, पूर्वीं मूळच्य आर्य भटब्राह्मणांचा या देशांत अम्मल चालू होतांच त्यांनीं आपल्या हस्तगत झालेल्या शूद्र शेतकऱ्यास विद्या देण्याची अटोकाट बंदी करून, त्यास हजारां वर्षे मन मानेल तसा त्रास देऊन लुटून

खाल्लें, याविषयीं त्यांच्या मनुसंहितेसारखे मतलबी ग्रंथांत लेख सांपडतात. पुढें कांहीं काळानें चार निःपक्षपाती पवित्र विद्वानांस ब्रह्मकपटाविषयीं बरें न वाटून त्यांनीं बौद्ध धर्माची स्थापना करून, आर्य ब्राह्मणांच्या कृत्रिमी धर्माचा बोजवार करून या गांजलेल्या अज्ञानी शूद्र शेतकऱ्यांस आर्यभटांचे पाशांतून मुक्त करण्याचा झपाटा चालविला होता. इतक्यांत आर्य मुगुटमण्यांतील महाधूर्त शंकराचार्यांनीं बौद्धधर्मी सज्जनांबरोबर नानाप्रकारचे वितंडवाद घालून त्यांचा हिंदुस्थानांत मोड करण्याविषयीं दीर्घ प्रयत्न केला. तथापि बौद्ध धर्माच्या चांगुलपणाला तिलप्राय धोका न बसतां उलटी त्या धर्माची दिवसेंदिवस जास्त वढती होत चालली. तेव्हां अखेरीस शंकराचार्यांनीं तुर्की लोकांस मराठ्यांत सामील करून घेऊन त्यांजकडून तरवारीचे जोरानें येथील बौद्ध लोकांचा मोड केला. पुढें आर्य भटजींस गोमांस व मद्य पिण्याची बंदी करून, अज्ञानी शेतकरी लोकांचे मनावर वेदमंत्र जादूसहित भटब्राह्मणांचा दरारा बसविला.

त्यावर कांहीं काळ लोटल्यानंतर हजरत महमद पैगंबराचे जहामर्द शिष्य, आर्य भटांचे कृत्रिमि धर्मासहित सोरटी सोमनाथासारख्या मूर्तीचा तरवारीचे प्रहारांनीं विध्वंस करून, शूद्र शेतकऱ्यांस आर्यांचे ब्रह्मकपटांतून मुक्त करूं लागल्यामुळें, भटब्राह्मणांतील मुकुंदराज व ज्ञानोबांनीं भागवतबखरींतील कांहीं कल्पित भाग उचलून त्यांचे प्राकृत भाषेंत विवेकसिंधु व ज्ञानेश्वरी या नांवाचे डावपेची ग्रंथ करून शेतकऱ्यांचीं मनें इतकी भ्रमिष्ट केलीं. कीं, ते कुराणासहित महमदी लोकांस नीच मानून त्यांचा उलटा द्वेष करूं लागले. नंतर थोडा काळ लोटल्यावर तुकाराम या नांवाचा साधु शेतकऱ्यांमध्ये निर्माण झाला. तो शेतकऱ्यांतील शिवाजीराजास बोध करून त्याचे हातून भटब्राह्मणांच्या कृत्रिमी धर्माची उचलबांगडी करून शेतकऱ्यास त्यांच्या पाशांतून सोडविल, या भयास्तव भटब्राह्मणांतील अट्टल वेदांती रामदासस्वामींनीं महाधूर्त गागाभटाचे संगन्मत्तानें अक्षरशून्य शिवाजीचे कान फुंकण्याचें सट्टल ठरवून, अज्ञानी शिवाजीचा व निस्पृह तुकारामबुवांचा पुरता स्नेहभाव वाढू दिला नाहीं. पुढें शिवाजी राजाचे पाठीमागें त्याच्या मुख्य भटपेशव्या सेवकानें शिवाजीचे औरस वारसास सातारचे गडावर अटकेंत ठेविलें. पेशव्याचे अखेरीचे कारकीर्दीत त्यांनीं गाजररताळांची वरू व चटणीभाकरीवर गुजारा करणाऱ्या रकटयालंगोटया शेतकऱ्यांपासून वसूल केलेल्या पट्टीच्या द्रव्यांतून, त्यांच्या शेतीस पाण्याचा पुरवठा व्हावा म्हणून धरणें वगैरे बांधकामाकडे एक छद्दाम खर्च न घालतां, पर्वतीचे रमण्यांत वीसवीस पंचवीसपंचवीस हजार भटब्राह्मणांस मात्र शालजोडया वगैरे बक्षिसें देण्याचा भडिमार उठविला व हमेशा पेंढाऱ्यांनीं लुटून फस्त केलेल्या शेतकऱ्यांपासून सक्तीनें वसूल केलेल्या जामदारखान्यांतून अज्ञानी शेतकऱ्यांस निदान प्राकृत विद्या देण्याकरितांही दमडीच्या कवडया खर्ची न घालतां, ब्राह्मणांचीं उडवून, पर्वतीचे रमण्यांतील कोंडवाडयांत मात्र एकंदर ओगराळयांनीं मोहरापुतळयांची खिचडी वाटत नाहीं. कारण रावबाजी हे अस्सल आर्य जातीचे ब्राह्मण होते. सबव तसल्या पक्षपाती दानशूरानें पर्वतीसारख्या एखाद्या संस्थानांत शेतकऱ्यांपैकीं कांहीं अनाथ रांडमुंडींची व निराश्रित पोरक्या मुलीमुलांची सोय केली नाहीं, फक्त आपल्या जातींतील भटब्राह्मण, गवई पुजारी व चारपांच हिमायती अगांतुक भटब्राह्मणांस दररोज प्रातःकाळीं अंघोळीस ऊन पाणी व दोन

वेळां प्रतिदिवशीं पहिल्या प्रतीचीं भोजनें मिळण्याची सोय करून, हरएक निरशनास दूध पेढे वगैरे फराळाची आणि पारण्यांस व एकंदर सर्व सणावारांस त्यांचे इच्छेप्रमाणें पक्वान्नांची रेलचेल उडवून त्या सर्वास अष्टोप्रहर चौघडयासहित गवयांचीं गाणींबजावणीं ऐकत बसवून मौजा मारण्याची यथास्थित व्यवस्था लावून ठेवली आहे.

या वहिवाटी आमचें भेकड इंग्रज सरकार जशाच्या तशाच आज दिवसपावेतो चालू ठेवून त्याप्रीत्यर्थ कष्टाळू शूद्रादि अतिशूद्र शेतकऱ्यांचे निढळाचे घामाचे पट्टीचे द्रव्यांतून हजारों रुपये सालदरसाल खर्ची घालते.

सांप्रत कित्येक शूद्रादि अतिशूद्र शेतकरी ख्रिस्ति धर्म स्वीकारून मनुष्यपदास पावल्यानें, भटब्राह्मणांचें महत्त्व कमी होऊन त्यांना स्वतः मोलमजुरीचीं कामें करून पोटे भरण्याचे प्रसंग गुदरत चालले आहेत, हें पाहून कित्येक धूर्त भटब्राह्मण खुळ्या हिंदुधर्मास पाठीशीं घालून नानाप्रकारचे नवे समाज उपस्थित करून त्यांमध्ये अपरोक्ष रितीनें महमदी व ख्रिस्ति धर्माच्या नालस्त्या करून त्यांविषयीं शेतकऱ्यांचीं मनें भ्रष्ट करित आहेत. असो. परंतु पुरातन मूर्तिपूजोतेजक ब्रह्मवृंदांतील काका व सार्वजनिक सभेचे पुढारी जोशीबुवा यांनीं हिंदुधर्मातील जातीभेदाच्या दुरभिमानाचें पटल आपल्या डोळ्यांवरून एकीकडे काढून शेतकरी लोकांची स्थिति पाहिली असती तर, त्यांच्यानें एकपक्षीय धर्माच्या प्रतिबंधानें नाडलेल्या बिचाऱ्या दुदैवी शेतकऱ्यांस अज्ञानी म्हणण्यास धजवले नसतें; व जर ते आमच्या इंग्रज सरकारास शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या धर्माच्या जुलमाची यथातथ्य माहिती करून देते, तर कदाचित त्यास दयेचा पाझर कुटून तें भूदेव भटब्राह्मण कामगारांची शूद्रास विद्या देण्याच्या कामांत मसलत न घेतां, त्यांस ती देण्याकरितां निराळे उपाय योजितें.

सारांश, पिढीजात अज्ञानी शेतकऱ्यांचे द्रव्याची व वेळेची भटब्राह्मणांकडून इतकी हानि होते कीं, त्यांजला आपलीं लहान मुलेंसुद्धां शाळेंत पाठविण्याचें त्राण उरत नाहीं व याशिवाय आर्यभटऋषींनीं फार पुरातन काळापासून " शूद्र शेतकऱ्यास ज्ञान देऊं नये " म्हणून सुरू केलेल्या वहिवाटीची अज्ञानी शेतकऱ्यांचे मनावर जशीची तशीच धास्ती असल्यामुळे त्यांना आपलीं मुलें शाळेंत पाठविण्याचा हिऱ्या होत नाहीं आणि हल्लींचे आमचे दयाळू गव्हर्नर जनरलसाहेबांनीं पाताळचे अमेरिकन लोकसत्तात्मक राज्यांतील महाप्रतापी जॉर्ज वाशिंगटन ताताचा कित्ता घेऊन, येथील ब्राह्मण सांगतील तो धर्म आणि इंग्रज करतील ते कायदे मानणाऱ्या अज्ञानी शूद्रादि अतिशूद्रांस, विद्वान भटब्राह्मणांप्रमाणेंच म्युनिसिपालिटींत आपले वतीनें मुखत्यार निवडून देण्याचा अधिकार दिला आहे खरा, परंतु या प्रकरणांत भटब्राह्मण आपले विचेचे मदांत सोवळ्या ओवळ्याच्या तोऱ्यांनीं अज्ञानी शूद्रादि अतिशूद्र लोकांशीं छक्केपंजे करून त्यांना पुढे ठकवूं लागल्यास आमचे दयाळू गव्हर्नर जनरलसाहेबांचे माथ्यावर कदाचित् अपयशाचे खापर न फुटो, म्हणजे भटब्राह्मणांचें गंगेंत घोडे नाहले, असे आम्ही समजू.

शेतकऱ्याचा आसूड ४

सरकारी गोरे अधिकारी हे बहुतकरून ऐषआरामांत गुंग असल्यामुळें त्यांना शेतकऱ्यांचे वास्तविक स्थितीबद्दल माहिती करून घेण्यापूरती सवड होत नाही व या त्यांच्या गाफीलपणानें एकंदर सर्व सरकारी खात्यांत ब्राह्मण कामगारांचें प्राबल्य असतें. या दोन्ही कारणांमुळे शेतकरी लोक इतके लुटले जातात कीं, त्यांस पोटभर भाकर व अंगभर वस्त्रही मिळत नाही.

एकंदर सर्व हिंदुस्थानांत पूर्वी कांहीं परदेशस्थ व यवनी बादशाहा व कित्येक स्वदेशीय राजेरजवाडे या सर्वांजवळ शूद्र शेतकऱ्यांपैकी लक्षावधि सरदार, मानकरी, शिलेदार, बारगीर, पायदल, गोलंदाज माहूत, ऊंटवाले व अतिशूद्र शेतकऱ्यांपैकी मोतदार चाकरीस असल्यामुळे, लक्षावधि शूद्रादि अतिशूद्र शेतकरी लोकांचे कुटुंबास शेतसारा देण्याची फारशी अडचण पडत नसे. कारण बहुतेक शेतकऱ्यांच्या कुटुंबांतील निदान एखाद्या मनुष्यास तरी लहानमोठी सरकारी चाकरी असावयाचीच. परंतु हल्लीं सदरचे बादशाहा, राजेरजवाडे वगैरे लंपास गेल्यामुळें सुमारे पंचवीस लक्षांचें वर शूद्रादि अतिशूद्र शेतकरी वगैरे लोक बेकार झाल्यामुळे त्या सर्वांचा बोजा शेतकी करणारांवर पडला आहे.

आमच्या जहामर्द इंग्रज सरकारच्या कारस्थानानें एकंदर सर्व हिंदुस्थानांत हमेशा लढायांचे धुमाळ्यांत मनुष्यप्राण्यांचा वध होण्याचें बंद पडल्यामुळे चहूंकडे शांतता झाली खरी, परंतु या देशांत स्वाऱ्या, शिकारी बंद पडल्यामुळें एकंदर सर्व लोकांचें शौर्य व जहामर्दी लयास जाऊन राजेरजवाडे "भागू बाया " सारखे दिवसा सोवळें नेसून देवपूजा करण्याचे नादांत गुंग होऊन रात्रीं निरर्थक उत्पत्ति वाढविण्याचे छंदांत लंपट झाल्यामुळें, येथील चघळ खानेसुमारी मात्र फार वाढली. यामुळें सर्व शेतकऱ्यांमध्ये भाऊहिस्से इतके वाढले कीं, कित्येकांस आठाआठ, दहा दहा पाभारीचे पेऱ्यावर गुजारा करावा लागतो, असा प्रसंग गुजरला आहे. व अशा आठाआठ, दहादहा पाभारीचे पेऱ्याकरितां त्यांना एकदोन बैल जवळ बाळगण्याची ऐपत नसल्यामुळें ते आपलीं शेतें शेजाऱ्यापाजाऱ्यास अर्धेलीनें अथवा खंडानें देऊन, आपलीं मुलेंमाणसे बरोबर घेऊन कोठेंतरी परगांवीं मोलमजुरी करून पोट भरण्यास जातात.

पूर्वी ज्या शेतकऱ्याजवळ फारच थोडीं शेतें असत व ज्याचा आपले शेतीवर निर्वाह होत नसे, ते आसपासचे डोंगरावरील. दऱ्याखोऱ्यांतील जंगलांतून ऊंवर, जांभूळ वगैरे झाडांचीं फळें खाऊन व पळस, मोहा इत्यादी झाडांचीं फुलें, पानें आणि जंगलांतून तोडून आणलेल्या लाकूडफाट्यां विकून, पेटीपासोडीपुरता पैसा जमा करीत व गांवचे गायरानाचे भिस्तीवर आपल्याजवळ एक दोन दोन गाया व दोनचार शेरडया पाळून त्यांच्यावर जेमतेम गुजारा करून मोठया आनंदानें आपआपल्या गावीं च रहात असत. परंतु आमचे मायबाप सरकारचे कारस्थानी युरोपियन कामगारांनीं आपली विलायती अष्टपैलू अक्कल सर्व खर्ची घालून भलें मोठे टोलेजंग जंगलखातें नवीनच उपस्थित करून, त्यामध्ये एकंदर सर्व पर्वत, डोंगर, टेकडया दरींखोरीं व त्याचे भरीस पडित जमिनी व गायरानें घालून फारेस्टखातें शिखरास नेल्यामुळें दीनदुबळया पंगु शेतकऱ्याचे शेरडाकरडांस या पृथ्वीचे पाठीवर रानचा वारासुद्धां खाण्यापुरती जागा उरली नाहीं. त्यांनीं आतां साळी, कोष्टी, सणगर, लोहार, सुतार वगैरे कसबी लोकांच्या कारखान्यांत त्यांचे हाताखालीं किरकोळ कामें करून आपलीं पोटे भरवीत, तर इंग्लंडांतील कारागीर लोकांनीं रुचिरुचीच्या दारू-बाटल्या, पाव, बिस्कुटे, हलवे, लोणचीं, लहानमोठया सुया, दाभण, चाकू, कातऱ्या, शिवणाचीं यंत्रे, भाते, शेरडया, रंगीबेरंगी बिलोरी सामान सूत, दोरे, कापड, शाली, हातमोजे, पायमोजे, टोप्या, काठया छल्या, पितळ, तांबें लोखंडी पत्रे, कुलपें, किल्ल्या, डांबरी कोळसे, तऱ्हेतऱ्हेच्या गाडया, हारनिसे, खोगरें, लगाम शेवटीं पायपोस यंत्रद्वारे तेथें तयार करून, येथें आणून स्वस्त विकू लागल्यामुळें, येथील एकंदर सर्व मालास मंदी पडल्या-कारणानें येथील कोष्टी, साळी, जुलयी, मोमीन इतके कंगाल झाले आहेत कीं, त्यांपैकीं कित्येक विणकर लोक अतिशय मंदीचे दिवसांत उपाशी मरूं लागल्यामुळें अब्रूस्तव कधीं कधीं चोरून छपून आपला निर्वाह डाळीच्या चुणीवर, कित्येक तांदळाच्या व गव्हाच्या कोंडयावर व कित्येक अंब्यांच्या कोयांवर करितात. कित्येक पद्यसाळी, घरांतील दातांशीं दांत लावून बसलेल्या बायकापोरांची स्थिति पहावेनाशी झाली म्हणजे, संध्याकाळीं निःसंग होऊन दोनचार पैशांची उधार शिंदी पिऊन बेशुद्ध झाल्याबरोबर, घरांत जाऊन मुर्द्यासारखे पडतात. कित्येक पद्यसाळी गुजरमारवाडयांकडून मजुरीनें वस्त्रें विणावयास आणलेलें रेशीम व कलाबतू येईल त्या किंमतीस विकून आपल्या मुलांबाळांचा गुजारा करून, गुजरमारवाडयांचे हातीं तुरी देऊन रातोरात परगांवीं पळून आतात. अशा पोटासाठीं लागलेल्या बुभुक्षित कसबी लोकांनीं रिकाम्या शेतकऱ्यांस मदत कशी व कोणती द्यावी ?

दुसरें असें कीं, शूद्रादि अतिशूद्रांवर पुरातनकाळीं आपले वाडवडिलांनीं महत्प्रयासांनी व कपाटांनीं मिळविलेलें वर्चस्व चिरकाळ चालावें व त्यांनीं केवळ घोडा, बैल वगैरे जनावरांसारखे बसून आपणांस सौख्य द्यावें, अथवा निर्जीव शेतें होऊन आपणासाठीं जरूरीचे व ऐषरामाचे पदार्थ त्यांनीं उत्पन्न करावेत, या इराद्यानें आटक नदीचे पलीकडेस हिंदु लोकांपैकीं कोणी जाऊं नये, गेले असतां तो भ्रष्ट होतो

अशी बाब ब्राह्मण लोकांनी हिंदु धर्मात घुसडली. यापासून ब्राह्मण लोकांचा इष्ट हेतू सिद्धिस गेला; परंतु इतर लोकांचे फारच नुकसान झाले. परकीय लोकांच्या चालचलणुकीचा त्यांस पडोसा न मिळाल्यामुळेच ते खरोखर आपणास मानवी प्राणी न समजतां, केवळ जनावरे समजू लागले आहेत. इतर देशांतील लोकांशी व्यापारधंदा अगदीं नाहींसा झाल्याने ते कंगाल होऊन बसले; इतकेंच नाहीं परंतु " आपले देशांत सुधारणा करा. आपले देशांत सुधारणा करा, " अशी जी सुधारलेले ब्राह्मण लोक निदान बाह्यत्कारी हल्लीं हकाटी पिटीत आहेत, त्यांस कारण त्यांची ही वर जाणविलेली धर्माची वाव कारण झाली असावी, हें अगदीं निर्विवाद आहे. या कृत्रिमी बाबींमुळे साळी, सुतात वगैरे कारागीर लोकांचे तर अतिशय नुकसान झाले. आणि त्यांस ती पुढे किती भयंकर स्थितीस पोहोचतील, याचा अदमास खऱ्यां देशकल्याणेच्छुखेरीज कोणासही लागणार नाहीं.

आतां कोणी अशी शंका घेतील कीं, गरीब शेतकऱ्यांनीं, ज्या शेतकऱ्यांजवळ भरपूर शेतें असतील, त्याचे हाताखालीं मोलमजुरी करून आपला निर्वाह करावा, तर एकंदर सर्व ठिकाणीं संतति जास्त वाढल्यामुळे कांहीं वर्षे पाळीपाळीनें शेतें पडिक टाकण्यापुरतीं भरपूर शेतें शेतकऱ्यांजवळ उरलीं नाहींत, तेणेंकरून शेत्यांस विसांवा न मिळतां तीं एकंदर सर्व नापीक झालीं. त्यांत पूर्वीप्रमाणें पिके देण्यापुरतें सत्त्व शिल्लक राहिलें नाहीं. त्यांना आपल्या कुटुंबाचाच निर्वाह करितां नाकीं दम येतात, तेव्हां त्यांनीं आपल्या गरीब शेतकरी बांधवांस मोलमजुरी देऊन पोसावे, असें कसें, होईल बरें ? अशा चोहोंकडून अडचणींत पडलेल्या बहुतेक शेतकऱ्यांस आपली उघडीं नागडीं मुलें शाळेंत पाठविण्याची सवड होत नाहीं व हें सर्व आमच्या दूरदृष्टी सरकारी कामगारांस पक्केपणीं माहीत असून ते सर्व अज्ञानी मुक्या शेतकऱ्यास विद्या देण्याच्या मिषानें सरसकटीनें लाखों रुपये लोकलफंड गोळा करितात व त्यांपैकीं एक तृतियांश रक्कम नांवाला विद्याखातीं खर्ची घालून कोठें कोठें तुरळक तुरळक शाळा घातल्या आहेत. त्या शाळेंत थोडीबहुत शेतकरी आपलीं मुलें पाठवितात. परंतु त्यांचे मुलांस शिकविणारे शिक्षक स्वतः शेतकरी नसल्यानें त्यांस असाबी तशी आस्था असते काय ? जे लोक आपल्या मतलबी धर्माच्या बडिवारामुळे शेतकऱ्यास नीच मानून सर्वकाळ स्नानसंध्या व सोवळेचाव करणारे, त्यांजपासून शेतकऱ्याचे मुलांस यथाकाळी योग्य शिक्षण न मिळतां, ते जसेचे तसेच ठोबे रहातात, यात नवल नाहीं. कारण आजपावेतो शेतकऱ्यांपासून वसूल केलेल्या लोकलफंडाचे मानानें शेतकऱ्यांपैकी कांही सरकारी कामगार झाले आहेत काय ? व तसें घडून आलें असल्यास ते कोणकोणत्या खात्यांत कोणकोणत्या हुद्यांचीं कामें करीत आहेत, याविषयीं आमचे वाकबगार शाळाखात्यांतील डिरेक्टरसाहेबांनीं नांविनीशीवार पत्रक तयार करून सरकारी ग्याझिटांत छापून प्रसिद्ध केल्यास, शेतकरी आपले मायबाप सरकारास मोठया उल्हासानें जेव्हां दुवा देतील, तेव्हां सरकारी ग्याझिटियर मायबापांचे डोळे उघडतील. कारण खेडयापाडयांतून जेवढे म्हणून शिक्षक असतात, ते सर्व

बहुतकरून ब्राह्मण जातीचेच असतात. त्यांचा पगार आठबारा रुपयांचे वरतीं नसते, असले पोटार्थी अविद्वान ब्राह्मण शिक्षक, आपला मतलबी धर्म व कृत्रिमी जात्याभिमान मनांत दृढ धरून, शेतकऱ्यांचे मुलांस शाळेंत शिकवतां शिकवतां उघड रितीनें उपदेश करितात कीं, "तुम्हांला विद्या शिकून कारकुनांच्या जागा न मिळाल्यास आम्हासारखीं पंचांगें हातीं घेऊन घरोघर भिक्षा का मागावयाच्या आहेत ?"

अशा अज्ञानी शेतकऱ्यांच्या शेतांची दर तीस वर्षांनी पैमाष करितांना, आमचे धर्मशील सरकारचे डोळे झाकून प्रार्थना करणारे युरोपीयन कामगार, शेतकऱ्यांचे बोडक्यावर थोडीतरी पट्टी वाढविल्याशिवाय शेवटी ' आमेन ' ची आरती म्हणून आपल्या कंबरा सोडीत नाहीत. परंतु सदाचें काम चालू असतां शिकारीचे शोकी युरोपीयन कामगार ऐषआराम व ख्यालीखुशालींत गुंग असल्यामुळें त्यांचे हाताखालेचे धूर्त ब्राह्मण कामगार अज्ञानी शेतकऱ्यास थोडे का नागवितात ? व युरोपीयन कामगार त्यांजवर बारीक नजर ठेवितात काय ?

जेव्हां अज्ञानी व मूढ शेतकऱ्यांत आपसांत शेताच्या बांधाबद्दल किंवा समाईक विहिरीवर असलेल्या भाऊबंधीच्या पाणपाळीसंबंधी थोडीशी कुरबुर होऊन मारामारीं झालीं कीं, कळीचे नारद भटकुकुळकरणीं यांनीं दोन्हीं पक्षांतील शेतकऱ्यांचे आळींनी जाऊन त्यांस निरनिराळे प्रकारचे उपदेश करून, दुसरे दिवशीं त्यापैकीं एक पक्षास भर देऊन त्यांचे नांवाचा अर्ज तयार करून त्यास मामलेदाराकडे पाठवितात. पुढे प्रतिवादी व साक्षीदार हे, समन्स घेऊन आलेल्या पट्टेवाल्यास बरोबर घेऊन आपआपलीं समन्सें रुजू करण्याकरितां कुळकरण्यांचे वाड्यांत येतात व त्यांचीं समन्से रुजू करून शिपायास दरवाज्याबाहेर घालवितांच दोन्ही पक्षकारांस पृथक पृथक एके बाजूला नेऊन सांगावयाचें कीं, " तुम्ही अमक्या व तुम्ही तमक्या वेळीं मला एकांतीं येऊन भेटा, म्हणजे त्याविषयीं एखादी उत्तम तोड काढूं " नंतर नेमलेल्या वेळीं वादी व त्याचे पक्षकार घरीं आल्यावर त्यास असें सांगावयाचें कीं, " तुम्ही फार तर काय परंतु अमुक रकमेपर्यंत मन मोठें कराल, तर मामलेदारसाहेबांचे फडनविसांस सांगून तुमचे प्रतिवादीस कांहींना कांहीं तरी सजा देववितों. कारण ते केवळ फडनविसाचे हातांत आहेत. मी बोलल्याप्रमाणें कांहींच घडून न आणल्यास, मी तुमची रक्कम त्याजपासून परत घेऊन तुम्हास देईन व माझे श्रमांबद्दल बहिरोबा तुम्हास जी बुद्धि देईल तेंच द्या किंवा काहींच दिलें नाही तरी चिंता नाही. माझी काहीं त्याविषयीं तक्रार नाही. तुम्हांला यश आलें म्हणजे आम्ही सर्व मिळविलें." नंतर प्रतिवादीचे पक्षकाराकडून वादीचे दुपटीनें व आपले श्रमांबद्दल कांहीं मिळून रक्कम घेऊन त्याजबरोबर असा करार करावयाचा कीं," मी सांगतों तशी तुम्ही तकरार देऊन त्याबद्दल दोनतीन बनावट साक्षीदार द्या, म्हणजे फडनविसास सांगून तुमच्या केसासही धक्का लागूं देणार नाहीं, कारण त्याचें वजन मामलेदारसाहेबावर कसें काय आहे, हें तुम्हाला ठावुकच आहे.

व आतां मीं तुम्हबरोबर करार केल्याप्रमाणें तुमचें काम फत्ते न झाल्यास त्याच दिवशीं तुमची रक्कम त्याजपासून परत आणून तुमची तुम्हांस देईन. परंतु माझे श्रमाबद्दलचे घेतलेल्या रुपयांतून तुम्हांस एक कवडी परत करणार नाहीं, हे मी आतांच सांगतो; नाहीतर अशा खटपटीवांचून माझी कांहीं चूल अडली नाहीं." नंतर मामलेदार कचेरींतील ब्राह्मणकामगार अक्षरशून्य अशा वादीप्रतिवादींच्या व त्यांच्या साक्षीदारांच्या जबान्या घेतेवेळीं, ज्या पक्षकारांकडून त्यांची मूठ गार झाली असेल, त्यांच्या जबान्या घेतेवेळी, त्यांस कांहीं सूचक प्रश्न घालून अनुकूल जबान्या तयार करितात. परंतु ज्या पक्षकारांकडून त्यांचा हात नीट ओला झाला नसेल, त्यांच्या जबान्या लिहितेवेळीं त्यामध्ये एकंदर सर्व मुद्दे मागेपुढें करून अशा तयार करितात कीं, यांजपासून वाचणाराच्या किंवा ऐकणाऱ्यांच्या मनांत त्या कज्याचें वास्तविक स्वरूप न येतां, त्यांचा समज त्यांविरुद्ध होईल. कित्येक ब्राह्मण कारकून अज्ञान शेतकऱ्यांच्या जबान्या लिहितांना त्यातील कांहीं मुद्यांचीं कलमें अजिबात गाळून टाकितात. कित्येक ब्राह्मणकामगार शेतकऱ्यांच्या जबान्या आपल्या घरीं नेऊन रात्रीं दुसऱ्या जबान्या तयार करून सरकारी दफ्तरांत आणून ठेवितात. असें असेल तर एखादा निःपक्षपाती जरी अम्मलदार असला, तरी त्याच्या हातूनही अन्याय होण्याचा संभव आहे. यापुढें खिसे चापसणाऱ्या बगलेवकिलांनीं भरीस घातल्यावरून त्यांनीं युरोपियन कलेक्टराकडे अपीलें केल्यावर कलेक्टरांच्या शिरस्तेदारांच्या, ज्या पक्षकाराकडून मुठी गार होतील, त्याप्रमाणें त्यांच्या अर्जींच्या जबानीच्या सुनावण्या कलेक्टरपुढें करितात व त्या वेळीं यांतील बहुतेक मारु मुद्दे वाचतां वाचतां गाळून कलेक्टराचे मुखांतून शुद्ध सोनेरी वाक्यें, " तुमची टकरार टरकटी आहे " बाहेर पडून आपले वतीनें निकाल करून घेण्याचें संधान न साधल्यास, शिरस्तेदार त्यांचे प्रकरणावर आपले मर्जीप्रमाणें गिचमीड मराठी लिहून साहेबबहादूर संध्याकाळीं आपल्या मॅडम साहेबाबरोबर हवा खाण्यास जाण्याचे धांदलींत, अगर मराठी नीट समजणारा एखादा दंडुक्या साहेब असल्यास तो आदले दिवशीं कोठें मेजवानीस जाऊन जागलेला असल्यामुळें दुसरे दिवशीं सुस्त व झोपेच्या गुंगींत असतां, किंवा शिकारीस जाण्याचे गडबडींत तेथें जाऊन, पूर्वी त्यांनीं जसे शेरे सांगितले असतील, त्याप्रमाणें हुबेहूब वाचून दाखवून त्याच्या सहा त्या प्रकरणावर सहज घेतात.

शेतकऱ्याचा आसूड ५

कित्येक तिरसट कलेक्टरांचे पुढे धूर्त शिरस्तेदाराची मात्रा चालत नसल्यास ते कांहीं आडमूठ अक्षरशून्य शेतकऱ्यांचीं प्रकरणे मुख्य सदर स्टेशनच्या ठिकाणी तयार न करितां त्यास गांवोगांव कलेक्टराचे स्वारीमागे पायाला पाने बांधून शिळे तुकडे खात खात फिरावयास लावून त्याचीं हाडे खिळखिळीं करून मस्ती जिरवितात. व कित्येक निवळ अज्ञानी शेतकऱ्यांच्या अर्ज्या फैलास एकदोन दिवस न लावतां, त्यांच्या प्रतिपक्षाकडून कांहीं चिरीमिरी मिळाल्यास त्या मुळींच गाळून टाकितात. अखेरीस दोन्ही पक्षांपैकीं जास्ती पैसा खर्च करणाऱ्या पक्षास जेव्हां जय मिळतो, तेव्हां एकंदर सर्व गांवकरी लोकांत चुरस उत्पन्न होऊन गावांत दोन तट पडतात. नंतर पोळ्याचे दिवशीं बैलाची उजवी बाजू व होळीस अर्धी पोळी कोणी द्यावी, यासंबंधीं दोन्ही तटांमध्ये मोठमोठ्या हाणामाऱ्या होऊन त्यांतून कित्येकांचीं डोकीं फुटून जखमा जाल्याबरोबर भट (एकंदर सर्व फौजदारी, दिवाणी वगैरे कज्जे अज्ञानी शेतकऱ्यांना उपस्थित करण्याचे कामीं कज्जाचे तळाशीं हे कळीचे नारद नाहीत असे फारच थोडे कज्जे सांपडतील) कुळकर्णी दोन्ही तटवाल्यांस वरकांति शाबासक्या देऊन, आंतून पोंचट पोलिसपाटलास हातांत घेऊन तालुक्यांतील मुख्य पोलिस भुतावळास जागृत करितात. तेव्हां तेथून, आंतून काच्यांनीं पोटे आवळून वरून काळ्या पिवळ्या पाटलोनी व बूट, डगल्यापगड्यांनीं सुशोभित होऊन, हातीं रंगीबेरंगी टिकोरीं घेतलेल्या बुभुक्षित शिपायांच्या पाठीमागे धापा देत एक दोन झिंगलेले आडमूठहवालदार व जमादार बगलेंत बोथलेल्या तरवारी वेऊन प्रथम गावांत येतांच महार व पोलीसपाटील यांस मदत घेऊन व एकंदर गावांतील दोन्ही पक्षांतील लोकांस पकडून आणून चावडीवर कैद करितात व पहारेकऱ्याशिवाय बाकी सर्व शिपायी व अम्मलदार अज्ञानी पाटीलसाहेबांचे मदतीनें, मारवाड्याच्या दुकानांतून मन मानेल त्या भावाने व मापाने सिधासामुग्री घेऊन चावडीवर परत येतां येतां, दारूच्या पिठ्यांत कोणी मेजवान्या दिल्यास, ऐन गुंगीच्या नादांत जेवून गार झाल्यानंतर, थोडीसी डामडौली पूसतपास करून त्यांच्या त्या सर्व कैदी लोकांस मुख्य ठाण्यांत आणून फौजदारासमोर उभे करून त्याच्या हुकुमाप्रमाणे त्याची पक्की चौकशी होईतोपावेतो त्यास कज्जे कैदेत ठेवितात. यापुढे कैदी शेतकऱ्यांच्या घरची माणसे आपापल्या बायका-मुलाबाळांच्या अंगावरील किडूकमिडूक मोडून आणलेल्या रकमा फौजदारकचेरींतील कामगारांची समजूत करण्याचे भरीस कसकशा घालितांत, त्यापैकीं कांहीं मासले येथे दाखवितों. जर एखाद्या पक्षांतील लोकांस जास्ती मोठाल्या जखमा झाल्या असल्यास धूर्त कामगार, कुळकर्ण्यांचेद्वारे दुसऱ्या पक्षाकडून कांहीं रकमा घेवून त्यांच्या त्या सर्व

जखमा बऱ्या होऊन त्यांचा मागमुद्दा मोडेतोंपावेतो तीं प्रकरणें तयार करून माजिस्ट्रेटसाहेबाकडे पाठविण्यास विलंब लावतात. कधीं कधीं धूर्त कामगारांच्या मुठी गार झाल्यास ते दुसऱ्या पक्षांतील मुद्याचे साक्षीदारांनीं त्यांच्या खटल्यांत साक्षीच देऊं नये म्हणून त्यांच्या सावकारास भिडा घालितात. ते कधीं कधीं मुद्याचे साक्षीदारांनीं आपलीं सामाने रुजू करण्याचे पूर्वी त्यास कुळकर्ण्याचेमार्फत नानातऱ्हेच्या धाकधमक्या देऊन त्यास भलत्या एखाद्या दूर परगांवीं पळवून लावितात. त्यांतून कांहीं आडमूठ अज्ञानी शेतकऱ्यांनीं कुळकर्ण्याचेद्वारे ब्राह्मणकामगारांच्या सूचनांचा अऱ्हेर करून आपल्या आपल्या साक्षी देण्याकरितां कचेरींत आल्यास, एक तर ते अक्षरशून्य असल्यामुळें त्यांच्या स्मरणशक्त्या धड नसतात व दुसरें त्यांस मागच्यापुढच्या सवालांचा संदर्भ जुळून जबाब्या देण्याची स्फूर्ति नसते, यामुळें त्यांच्या जबाब्या घेतेवेळीं धूर्त कामगार त्यांस इतके घाबरे करितात कीं, त्यास " दे माय धरणी ठाव " होतो. ते कधीं कधीं अज्ञानी शेतकऱ्यांच्या जबाब्या घेतांना त्यांच्या नानाप्रकारच्या चाळकचेष्टा करून त्यांस इतके घाबरे करितात कीं, त्यांनीं खरोखर जे कांहीं डोळ्यांनीं पाहिलें व कानांनीं ऐकलें असेल, त्याविषयीं इत्थंभूत साक्ष देण्याची त्यांची छातीच होत नाहीं. याशिवाय कित्येक धाडस कामगारांचे हातावर भक्कम दक्षिणा पडल्या कीं. ते कुळकर्ण्याचे तयार करवून मन मानेल त्या त्या अज्ञानी शेतकऱ्यास दंड अथवा ठेपा करवितात. त्या वेळीं त्या सर्वाजवळ दंड भरण्यापुरत्या रकमा नसल्यामुळें, त्यांपैकीं बहुतेक शेतकरी, आपले इष्टमित्र, सोयरेधायऱ्यांपासून उसन्या रकमा घेऊन दंडाच्या भरीस चालून घोरोघर आल्याबरोबर, उसन्या रकमा घेतलेल्या ज्यांच्या त्यांस परत देऊन इतर ठेपा झालेल्या मंडळीस तुरुंगातून सोडविण्याकरितां अपिलें लावण्यापुरत्या रकमा सावकारापाशीं कर्ज मागूं लागल्यास आमच्या सरकारच्या पक्षपाती शेतकऱ्यांचे कायद्यामुळे शेतकऱ्यास कोणी अब्रूवाले सावकार आपल्या दाराशीं उभेसुद्धां करीत नाहींत. कारण आपले पदरचे पैसे शेतकऱ्यास कर्जाऊ देऊन, त्यानंतर निवाडे करून घेतेवेळीं खिसे चापसणाऱ्या आडमूठ शूद्र बेलिफांच्या समजुती काढून सामानें रुजू करून आणलेल्या अज्ञानी शेतकऱ्यांसमक्ष भर कोडतांत सावकारास फजिती करून घ्यावी लागते. कित्येक तरूण गृहस्थांनीं नानाप्रकारचीं कायदेपुस्तकें राघूसारखीं तोंडपाठ केल्यामुळें त्यांच्या परीक्षा उतरतांच आमचें भोळसर सरकार त्यांस मोठमोठ्या टोलेजंग न्यायाधिकाऱ्यांच्या जागा देतें. परंतु हे लोक आपल्या सार्वजनिक मूळ महत्वाचा बांधवी संबंध तोडून, आपण येथील भूदेवाचे औरस वारसपुत्र बनून, कोडतांत एकंदर सर्व परजातींतील वयोवृद्ध, वडील दुबळ्या गृहस्थांस तुच्छ मानून त्यांची हेळसांड करितात. प्रथम हे सरकारी रिवाजाप्रमाणें एकंदर सर्व साक्षीदार वगैरे लोकांस कोडतांत दहा वाजतां हजर होण्यास सामानें करून आपण सुमारे बारा वाजतां कोडतांत येऊन, तेथील एखादे खोलींत तास अर्धा तास उताणे पालथे पडून नंतर डोळे पुशीत बाहेर चौरंगावरील खुर्चीच्या आसनावर येऊन वसल्यबरोबर, खाशांतील पानपट्टी तोंडांत घालून माकडाचे परी दांत विचकून चावतां चावतां पायावर पाय ठेवून, पाकेटांतील डब्या बाहेर काढून तपकिरीचे फस्के नाकांत ठासतां ठासतां खालीं

बसलेल्या मंडळीवर थोडीशी वांकडी नजर टाकून डोळे झांकीत आहेत, इतक्यांत तांबडी पगडी, काळी डगली, पाटलोगुबुटांनी चष्क बनून आलेल्या प्लीडरवकिलांनी त्यांच्यापुढे उभे राहून मिशांवर ताव देऊन " युवर आनर " म्हणण्याची चोपदारी ललकारी ठोकल्याबरोबर हे भूदेव जज्जसाहेब, आपल्या पोटावर हात फिरवून आपले जातभाऊ वकिलास विचारतात की, " आज एका खुनी खटल्याच्या संबंधानें आम्हांस सेशनांत हाजर होणे आहे. सवव आपण मेहेरवान होऊन आमचे मार्फतचे येथील कज्जे आज तहकूब ठेवावेत." हें म्हणताच न्यायाधिकांनी माना हलवून गुढ्या दिल्याबरोबर वकीलसाहेब गाडयाघोडयावर स्वार होऊन आपला रस्ता धरितांच न्यायाधीश आपल्या कामाची सुरवात करितात. याविषयीं येथे थोडेसे नमुन्याकरितां घेतों. कित्येक भूदेव न्यायाधीश आपल्या ऊंच जातीच्य तोऱ्यांत किंवा कालच्या ताज्या अमलाच्या झोकात, न्याय करितांना, बाकी सर्व जातींतील बहुतेक लोकांबरोबर अरेतुरेशिवाय भाषणच करीत नाहीत. कित्येक अक्कडबाज गृहस्थांनीं कोडतांत आल्याबरोबर या राजबिंडया भूदेवास लवून मुजरे केले नाहीत, तर त्यांच्या जबान्या घेतेवेळीं त्यांस निरर्थक छळितात. तशांत ब्राह्मणी धर्माच्या विरुद्ध एखाद्या ठिकाणीं समाज उपस्थित होऊन त्यास सामील असणाऱ्यांपैकीं थोर गृहस्थास कोडतांत हजर होण्यास थोडासा अवेळ झाला कीं, त्यांचा सूड (येथे सुधारणा करणाऱ्या लोकांनी सरकारच्या नांवाने कां शिमगा करावा ?) उगविण्याकरितां त्यांच्या श्रीमंतीची अथवा त्याच्या वयोवृद्धपणाची काडीमात्र परवा न करितां, त्यांची भर कोडतांत जबान्या घेतेवेळीं रेवडी रेवडी करून सोडितात. त्यांतून हे भूदेव बीद्धधर्मी मारवाडयांची फटफजिती व पट्टाधूळ कसकशी उडवितात, हें जगजहिर आहेच. कधीं कधीं ह्या छद्मी भूदेवाच्या डोक्यांत वादीप्रतिवादींच्या बोलण्याचा भावार्थ बरोबर शिरेनासा झाला, म्हणजे हे स्नानसंध्याशील, श्वानासारखे चवताळून त्याच्या हलदयाला कठोर शब्दांनीं चावे घेतात. ते असे कीं -- " तू बेवकूब आहेस, तुला वीस फटके मारून एक मोजावा. तू लालतोडयाचा भाऊ तीनशेंडया मोठा लुच्चा आहेस." त्यावर त्यांनीं कांहीं हूं चूं केल्यास त्या गरिबाचे दावे दद्द करितात. इतकेंच नव्हे परंतु या खुनशी न्यायाधिकांच्या तबेती गेल्या कीं, सर्व त्यांच्या जबान्या घरीं नेऊन त्यांतील कांहीं मुद्यांचीं कलमें गाळून त्याऐवजीं दुसऱ्या ताज्या अबान्या तयार करवून, त्यावर मन मानेल तसे निवाडे देत नसतील काय ? कारण हल्लीं कोणत्याही जबान्यांवर, जबान्या लिहून देणारांच्या सह्या सथवा निशाण्या करून घेण्याची वहिवाट अजी काढून टाकली आहे. सारांश, बहुतेक भूदेवन्यायाधीश मन मानेल तसे घाशीराम कोतवालासारखे निवाडे करूं लागल्यामुळें कित्येक खानदान चालीलया सभ्य सावकारांनीं आपला देवघेवीचा व्यापार बंद केला आहे. तथापि बहुतेक ब्राह्मण व मारवाडी सावकार सदरचे अपमानाचा विधिनिषेध मनांत न आणिता कित्येक अक्षरशून्य शेतकऱ्यांबरोबर देवघेवी करितात. त्या अशा कीं, प्रथम ते, अडचणींत पडलेल्या शेतकऱ्यांस फुटकी कवडी न देतां. त्याजपासून लिहून घेतलेल्या कर्जरोख्यांवरून त्याजवर सरकारी खात्यांतून हद्दपार झालेल्या खंगार

पेनशनर्स लोकांनीं सुशोभित केलेल्या लवादकोर्टांत हुकुमनामे करून घेऊन नंतर व्याजमनुती कापून घेऊन बाकीच्या रकमा त्यांच्या पदरांत टाकितात. हल्लीं कित्येक ब्राह्मण व मारवाडी, सावकार नापतीच्या अक्षरशून्य शेतकऱ्यास सांगतात कीं," सरकारी कायद्यामुळे तुम्हांला गहाणावर कर्जाऊ रुपये आम्हांस देता येत नाहीत, यास्तव तुम्ही जर आपलीं शेतें आम्हास खरेदी करून द्याल, तर आम्ही तुम्हास कर्ज देऊं व तुम्ही आमचे रुपयांची फेड केल्याबरोबर आम्ही तुमची शेतें परत खरेदी करून तुमच्या जाब्यांत देऊं," म्हणून शपथा घेऊन बोल्या मात्र करितात, परंतु या सोंवळ्या व अहिंसक सावकरापासून कुटुंबवत्सल अज्ञानी भोळ्या शेतकऱ्यांची शेतें क्वचितच परत मिळतात. याशिवाय हे अट्टल धर्मशील सावकार, अक्षरशून्य शेतकऱ्यांस कर्ज देतांना त्यांचे दुसरे नानाप्रकारचें नुकसान करितात. सदरील सावकार अक्षरशून्य शेतकऱ्यांवर नानातऱ्हेच्या बनावट जमाखर्चाच्या वह्यांसहित रोख्यांचे पुरावे देऊन फिर्यादी जेव्हां ब्राह्मण मुनसफांच्या कोर्टांत आणितात, तेव्हां अज्ञानी शेतकरी आपणास खरे न्याय मिळावेत म्हणून आपले डागडागिने मोडून, पाहिजे तितक्या रकमा कज्जाच्या भरीस घालतात. परंतु त्यांस त्यांचे जातीचे विद्वान वशिले व खरी मसलत देणारे सूज्ञ गृहस्थ वकील नसल्यामुळे अखेर त्यावरच उलटे हुकुमनामे होतात, तेव्हां ते विचारशून्य, चार पोटबाबू बगलेवकिलांचे अपिले करितात; परंतु वरिष्ठ कोडतांतील बहुतेक युरोपियन कामगार ऐषआरामांत गुंग असल्यामुळे अज्ञानी शेतकऱ्यांस एकंदर सर्व सरकारी खात्यांतील ब्राह्मणकामगार किती नाडितात, याविषयीं येथें थोडेस मासलेवाईक नमुने घेतों, ते येणेंप्रमाणें :- प्रथम धूर्म वकील अज्ञानी शेतकऱ्यापासून स्टांपकागदावर वकीलपत्रें व बक्षिसादाखल कर्जाऊ रोखे लिहून घेतांच त्यांजपासून सरकार व मूळ फिर्यादीकरितां स्टांप वगैरे किरकोळ खर्चाकरितां अगाऊ रोख पैसे घेतात. नंतर कित्येक धूर्त वकील, शिरस्तेदारांचे पाळीव रांडांचे घरीं शिरस्तेदारसाहेबांचे समोर त्यांचीं गाणीं करवून त्यांस शेतकऱ्यांपासून कांहीं रकमा देववितात.

अज्ञानी शेतकऱ्यांपासून आडवून लांच खाणाऱ्या सरकारी कामगारास व लाचार झाल्यामुळे लांच देणाऱ्या अक्षरशून्य शेतकऱ्यांस कायदेशीर शिक्षा मिळते. हत्यारबंद पोलिसांच्या उरावर दरवडे घालणाऱ्या भट फडक्या रामोशास व लाचार झाल्यामुळे फडक्याबरोबर त्याच्या पातीदार भावास शिळेपाके भाकरीचे तुकडे देणाऱ्या भिल्या शस्त्रहीन कंगाल शेतकऱ्यांचे बोडक्यावर जशी कायदेशीर पोलीसखर्चाची रक्कम लादली जाते, व शेतकऱ्यांचे घरांत चोऱ्या करणाऱ्या सर्व जातींच्या चोरटयांस जशी कायदेशीर शिक्षा मिळते, त्याचप्रमाणें जे शेतकरी आपल्या पहिल्या झोपेच्या भरांत असतां त्यांच्या घरांत चोरांनीं चोऱ्या केल्या असतां त्या शेतकऱ्यांसही कायदेशीर शिक्षा का नसावी ?! एवढा कायदा मात्र आमचे कायदेकौन्सिलांनीं करून एकंदर सर्व पोंचट पोलिसांचा गळा मोकळा केल्याबरोबर आमचे न्यायशील सरकारचे स्वर्गाजवळच्या सिमल्यास घंटानाद होईल.

शेतकऱ्याचा आसूड ६

कित्येक कमिष्ठ ब्राह्मणकामगार आपल्या जातीतील पुराणिकाला व कथेकऱ्याला, कित्येक अज्ञानी सधन शेतकऱ्यांपासून देणग्या देववितात. कित्येक धोरणी धूर्त, अज्ञानी भोळ्या सधन शेतकऱ्यांस गांठून त्यांजपासून राधाकृष्णाची नवीं देवळें गांवोगावीं बांधवून, कांहीं जुन्या देवळांचा जीर्णोद्धार करवितात व त्यांजकडून उद्यापनाचे निमित्तानें मोठमोठालीं ब्राह्मणभोजनें काढितात. कित्येक धूर्त कामगार युरोपियन कामगारांच्या नजरा चुकवून एकंदर सर्व अज्ञानी शेतकऱ्यांस नानाप्रकारचे त्रास देतात व त्याबद्दल शेतकरी लोक आंतले आंत त्यांचे नांवानें खडे फोडीत असतांही त्यांनीं (कामगारांनीं) युरोपियन कामगारांचे पुढें पुढें रात्रंदिवस चोंबडक्या केल्या कीं, ते त्यांचेबद्दल उलटया सरकारांत शिफारशी करून त्यांच्या बढत्या करवितात, त्यांतून बहुतेक युरोपियन कामगारांस दहावीस मिनिटें अस्खलित मराठी भाषण करण्याची केवढी मारामार पडते आणि अशा " टूमी आमी " करणाऱ्या युरोपियन कामगारांस सातारकर छत्रपती महाराज, हिंमतबहादर, सरलष्कर, निबाळकर, घाटगे, मोहिते, दाभाडे, घोरपडे वगैरे शेतकरी जहामर्दांची खासगत सोजरी भाषणांतील सर्व गाऱ्याणी शिस्तवार ममजून घेऊन त्यांचे परिहार ते कसे करीत असतील, तें देव जाणे ! कित्येक धूर्त ब्राह्मणकामगार आपल्या धोरणांनं सदा सर्वकाळ वागूं लागतील, वा इराद्यानं ते जिल्ह्यांतील कित्येक कुटाळ असून वाचाळ भटब्राह्मणांस पुढें करून त्यांचे हातून जागोजाग मोठाले जंगी समाज उपस्थित करवितात अ आंतून आपण अन्य रीतीनं शूद्रांतील शेतकरी, गवतवाले, लाकडवाले, कंट्याक्टर, पेनशनर्स व इस्टेटवाले गृदांतील आपलें वजन ते भिडा खर्ची घालून त्यास पाहिजेल त्या समाजात सभासद करवितात. कित्येक युरोपियन कामगारांच्या कांहीं घरगुती नाजूक कामास मदत देण्याचे उपयोगी ब्राह्मण शिरस्तेदार पडले कीं, युरोपियन कामगार त्यांच्याविषयीं सरकारांत शिफारशी करून त्यांस रावसाहेबांच्या पदव्या देववितात आणि सदरचे युरोपियन कामगारांच्या जेव्हां दुसऱ्या जिल्ह्यांत बदल्या होतात, तेव्हां हे तोंडपुजे रावसाहेब मनास येतील तशीं मानपत्रें तयार करून, त्यांवर शहरांतील चार पोकळ प्रतिष्ठा मिरविणाऱ्या अज्ञानी, सधन कुणव्या माळयांच्या व तेल्यातांबोळयांच्या मोडक्यातोडक्या सहा भरतीला घेऊन भलत्या एखाद्या अक्षरशून्य शूद्र केट्याक्टरांच्या टोलेजंग दिवाणखान्यांत मोठमोठया सभा करून त्यांच्छे त्यांस हीं मानपत्रे देतात. सारांश अस्मानीसुलतानीमुळें पडलेल्या दुष्काळापासून; तसेंच टोळांच्या तडाक्यापासून होणारें नुकसान केव्हांतरी भरून येते, परंतु एकंदर सर्व लहानमोठया सरकारी खात्यांत बहुतेक युरोपियन कामगार ऐषाआरामांत गुंग असल्यामुळें, त्या

सर्व खात्यांत भट पडून, ते कोंकणांतील ब्राह्मण खोतासारखे येथील सर्व अक्षरशून्य शेतकऱ्यांचें जें नुकसान करितात, तें कधींही भरून येण्याची आशा नसते. या सर्वांविषयीं कड्या हकीकती लिहूं गेल्यास त्यांची " मिस्तरीज ऑफ दि कोर्ट ऑफ लंडन " सारखीं पुस्तकें होतील. व ही अज्ञानी शेतकऱ्यांची झालेली दैन्यवाणी स्थिती जेव्हां खिस्ति लोकांस पहावेनां, तेव्हां त्यांनी युनायटेड ग्रेट ब्रिटनांत येथील विद्याखात्याचे नांवांनं शिमग्याचा संस्कार सुरू केला. त्यावरून येथील कांहीं सभ्यसद्ग्रहस्थांसहित कित्येक बडे सरदार लोकांनी हिंदुस्थानांतील विद्याखात्याकडील मुख्य अधिकाऱ्यांची थोडीशी पट्टाधूळ झाडण्याची सुरुवात केली, कोठें न केली, तोच मायाळू गव्हरनर जनरलसाहेबांनी येथील विद्याखात्याविषयीं पक्की चौकशी करण्याकरितां चारपांच थोर थोर विद्वान गृहस्थांची कमिटी स्थापून त्यामध्ये मे. हंटरसाहेब मुख्य सभानायक स्थापतांच त्यांनी आपल्या साथीदारांस बरोबर पेऊन " निमरॉड " शिकाऱ्यासारखे तिन्ही प्रेसिडेन्सींत आगगाड्यांतून मोठी पायपिटी केली, परंतु त्यांनी येथील एकंदर सर्व शूद्रादि अतिशूद्र शेतकरी अक्षरशून्य असल्यामुळे ते कोणकोणत्या प्रकारच्या विपत्तींत संकटे भोगित आहेत, याविषयीं बारीक शोध काढण्याविषयी शेतकऱ्यांचे घाणेरड्या झोपड्यात स्वतः जावून तेथे आपल्या नाकाला थोडासा पदर लावून तेथील त्यांचें वास्तविक दैन्य चांगले डोळे पसरून पाहून तेथील भलत्याएखाद्या अक्षरशून्य, लंगोटया शेतकऱ्याची साक्षी न घेतां हिंदु, पारशी, खिस्ति, धर्मांतील बहुतेक सुवाण ब्राह्मणांच्या साक्षी घेण्यामध्ये रंग उडविण्याची बहार करून जागोजागची मानपत्र बगलेत मारून अखेरीस आपली पायधूळ कलकत्याकडे झाडली आहे खरी, परंतु त्यांच्या रिपीटांपासून अज्ञानी शेतकऱ्यांचा योग्य फायदा होईल, असे आम्हांला अनुमान करितां येत नाहीं. तात्पर्य मे. हंटरसाहेब यांनीं, आमचे महाप्रतापी गव्हरनर जनरल साहेबमहाराजांस निरापेक्ष मे. टक्कर (साव्लेशन आर्मीचे) साहेबासारख्या धूर्त लोकांशीं टक्कर मारण्याकरितां आपल्या कामाचा राजीनामा देऊन स्वतः दीन-दुबळया अज्ञानी शेतकऱ्यांचे आळोआळीनें खटाऱ्यांत बसून त्यांस अज्ञानांधःकारांतून मुक्त करण्याचे खटाटोपीचा प्रसंग आणला नाहीं. म्हणजे त्यांचा (हंटरसाहेबांच्या) नौबतीचा डंका वाजेल ; व त्याचा आवाज पाताळच्या प्रजापत्ताक राज्याच्या प्रतिनिधींच्या कानीं पडतांच त्यांचे डोळे उघडून त्यांच्या अंतःकरणांत आमचे दीनबंधु काळे लोक " रेड इंडियन्स " यांजविषयीं दया उदूभवेत.

या प्रकरणांत एकंदर सरकारी ब्राह्मण नोकरांविषयीं लिहिलेल्या मजकुराबद्दल पुरावा पाहिजे असल्यास ठिकठिकाणीं आजपर्यंत लांच खाल्याबद्दल किंवा खोटया लिहिण्याबद्दल वगैरे अशा प्रकारच्या गुन्हांवरून शिक्षा झालेल्या व त्याविषयीं फिर्यादी झालेल्या आहेत, त्या पहाव्या म्हणजे सहज सांपडेल.

शेतकऱ्याचा आसूड ७

आर्य ब्राह्मण इराणांतून कसे आले व शूद्र शेतकरी यांची मूळ पीठिका व हल्लींचें आमचें सरकार, एकंदर सर्व आपले कामगारांस मन मानेल तसे पगार व पेनशनें देण्याचे इराद्यानें नानाप्रकारचे नित्य नवे कर शेतकऱ्यांचे बोडक्यावर वसवून, त्यांचें द्रव्य मोठ्या हिकमतीनें गोळा करूं लागल्यामुळें शेतकरी अट्टल कर्जबाजारी झाले आहेत.

या सर्व अगम्य, अतवर्य आकाशमय विस्तीर्ण पोकळींत नानाप्रकारचे तत्वांच्या संयोगवियोगानें अगणित सूर्यमंडलें त्यांच्या त्यांच्या उपग्रहासह निर्माण होऊन लयास जात आहेत. त्याचप्रमाणें हरएक उपग्रह आपापल्या प्रमुख सूर्याच्या अनुरोधानें भ्रमण करित असतां एकमेकांच्या सान्निध्यसंयोगानुरूप या भूग्रहावरील एकाच मातापितरांपासून एक मुलगा मूर्ख आणि दुसरा मुलगा शहाणा असे विपरीत जन्मतात. तर यावरून मूर्खपणा अथवा शहाणपणा हे पिढीजादा आहेत, असें अनुमान करित येत नाहीं. तसेंच स्त्रीपुरुषाचा समागम होण्याचे वेळीं त्या उभयतांचे कफवातादि दोषात्मक प्रकृतीच्या मानाप्रमाणें व त्या वेळेस त्यांच्या मनावर सत्वर आदि त्रिगुणांपैकीं ज्या गुणांचें प्रावलय असतें, त्या गुणांच्या महत्त्वप्रमाणानें गर्भपिंडाची धारणा होते. म्हणूनच एका आईबापाचे पोटीं अनेक मुले भिन्न प्रकृतीचीं व स्वभावाचीं जन्मतात. असें जर्न म्हणार्वे, तर इंग्लंडांतील प्रख्यात गृहस्थांपैकीं टामस पेन व अमेरिकन शेतकऱ्यांपैकीं जार्ज वॉशिंग्टन या उभयतांनीं शहाणपणा व शौर्य हीं पिढीजादा आहेत म्हणून म्हणणाऱ्या रूयालीखुशाली राजेरजवाड्यांस आपापले कृतीनें लाजविलें असतें काय ? शिवाय कित्येक अज्ञानी काळे शिपायी केवळ पोटासाठीं कोर्ट मार्शलचे धाकानें काबूल व इजिप्टांतील जहामर्दाशीं सामना बांधून लढण्यामध्ये मर्दुमगिरी दाखवितात व त्याचप्रमाणें कित्येक अमेरिकेतील समजस विद्वानांपैकीं पारकर व मेरियनसारख्या कित्येकांनीं जन्मतः केवळ शेतकरी असूनही स्वदेशासाठीं परशद्वृशीं नेट धरून लढण्यामध्ये शौर्य दाखविलेलीं उदाहरणे आपलेपुढें अनेक आहेत. यावरून जहांमर्दी अथवा नामर्दी पिढीजादा नसून ज्याच्या त्याच्या स्वभावजन्य व सांसर्गिक गुणावगुणांवर अवलंबून असते, असेंच सिद्ध होतें. कारण जर हा सिद्धांत खोटा म्हणावा, तर एकंदर सर्व या भूमंडळावरील जेवढे म्हणून राजेरजवाडे व बादशहा पहावेत, त्यापैकीं कोणाचे मूळ पुरुष शिकारी, कोणाचे मेंढके, कोणाचे शेतकरी, कोणाचे मुल्लाने,

कोणाचे खिजमतगार, कोणाचे कारकून, कोणाचे बंडखोर, कोणाचे लुटारू व कोणाचे मूळ पुरुष तर हद्दपार केलेले राम्युलस आणि रीसस आढळतात. त्यातून कोणाचाही मूळ पुरुष पिढीजादा बादशहा अथवा राजा सांपडत नाही. आतां डारविनच्या मताप्रमाणे, एकंदर सर्व सूर्यमंडळांतील ग्रहभ्रमणक्रमास अनुसरून वानर पशूजातीचा पालट होऊन त्यापासून नूतन व विजातीय मानवप्राणी झाले असावेत, म्हणून म्हणावे, तर ब्रह्मादेवाचे अवयवांपासून उत्पन्न झालेल्या सृष्टीक्रमानुमत्तास बाध येतो. यास्तव आतां आपण बौद्ध अथवा जैन मताप्रमाणे जुगलापासून अथवा डारविनच्या मताप्रमाणे ब्राह्मणांच्या अवयवापासून चार जातीचे मानवी पुरुष मात्र निर्माण झाले असावेत, अशा प्रकारच्या सर्व निरनिराळ्या मतांविषयीं वाटाघाट करीत वसतां, त्यांतून कोणत्याहि एखाद्या मार्गाने मानवी स्त्रीपुरुष जातींचा जोडा अथवा जोडे निर्माण झाले असतील, व अशी कल्पना करून पुढे चालू तर प्रथम जेव्हां स्त्रीपुरुष निर्माण झाले असतील, व अशी कल्पना करून पुढे चालू तर प्रथम जेव्हां स्त्रीपुरुष निर्माण झाले असतील, तेव्हां त्यांस मोठमोठाल्या झाडांच्या खोडाशीं, त्यांचे ढोलींतील कंदमुळे व फळे यांवर आपले क्षुधेचा निर्वाह करावा लागला असेल व ते जेव्हां ऐन दुपारीं भलत्या एखाद्या झाडाच्या छायेखालीं प्रखरतर सूर्याच्या किरणांपासून निवारण होण्याकरितां क्षणभर विश्रांति घेत असतील, तेव्हां जिकडे तिकडे उंच उंच कडे तुटलेल्या पर्वत व डोंगरांच्या विस्तीर्ण रांगा, गगनांत जणू काय, शुभ्र पांढऱ्या धुक्याच्या टोप्याच घालून उभ्या राहिलेल्या त्यांच्या दृष्टीस पडत असतील, तसेंच त्यांच्या खालच्या बाजूनीं लहानमोठ्या दऱ्याखोऱ्यांच्या आसपास अफाट मैदानांत जुनाट मोठमोठाले विशाल वड, पिंपळ व फळभाराने नम्र झालेले फणस, आंबे, नारळी, अंजीर, पिस्ते, बदाम वगैरे फळझाडांचीं गर्दी होऊन, त्यांवर नानातऱ्हेच्या द्राक्षादि वेलींच्या कमानीवजा जाळीं बनून जागोजाग पिकलेल्या केळींच्या घडांसहित कमळे इत्यादि नानातऱ्हेचीं रंगीबेरंगी फुले लोंबत आहेत, त्यांच्या आसमंतात कमळे इत्यादि नानातऱ्हेचीं रंगीबेरंगी फुले लोंबत आहेत, त्यांच्या आसमंतात जमिनीवर नानाप्रकारच्या पानांफुलांचा खच पडून त्या सर्वांचा भलामोठा चित्रविचित्र केवळ एक गालिचाच बनून त्यावर जागोजाग तऱ्हेतऱ्हेच्या पानांफुलांनीं घवघवलेलीं झाडे, जशीं काय आतांच नूतन लाविलीं आहेत कीं काय, असा भास झाला असेल. तसेंच एकीकडे एकंदर सर्व लहानमोठ्या झुल्या, खोंगळ्या, ओढे व नद्यांचे आजूबाजूचे वाळवंटांवर खरबुजे, टरबुजे, शेंदाडीं, कांकड्या, खिरे वगैरे चहूंकडे लोळत पडलेले असून जिकडे तिकडे स्वच्छ निर्मळ पाण्याचे प्रवाह अखंडित खुळखुळ मंजुळवाणा शब्द करीत वहात आहेत. आसपास लहानमोठ्या तलावांच्या जलसमुदायांत नानातऱ्हेच्या चित्रविचित्र रंगांच्या कमळांवरून भ्रमरांचे थव्याचे थवे गुंजारव करीत आहेत व जागोजाग तळ्यांच्या तटाकीं जलतंतू आपल्या आटोक्यांत येतांच त्यांना

उचलून तोंडांत टाकण्याकरितां बगळे एका पायावर बकध्यान लावून उभे राहिले आहेत. शेजारचे अरण्यांत, जिकडे पहावें तिकडे जमिनीवरून गरीब बिचारीं हरणें, मेंढरें वगैरे श्वापदांचे कळपांचे कळप, लांडगे, व्याघ्र आदि करून दुष्ट हिंसक पशूंपासून आपापले जीव बचावण्याकरितां धापा देत पळत चालले आहेत. व झाडांवर नानाप्रकारचें सुस्वर गायन करून तानसेनासही लाजविणारे कित्येक पक्षी, आपापल्या मधुर, कोमल स्वरांनं गाण्यामध्ये मात करून चूर झाले आहेत, तों आकाशांत बहिरी ससाणे वगैरे घातक पक्षी त्यांचे प्राण हरण करण्याकरितां वरतीं घिरटया घालून, अकस्मात त्यांजवर झडपा घालण्याचें संधानांत आहेत, इतक्यांत पश्चिमेकडचा मंद व शीतल वायु कधीं कधीं आपल्या बायुलहरींबरोबर नानाप्रकारच्या फुलपुष्पांचा सुवासाची चहूंकडे बहार करून सोडीत आहेत. हें पाहून आपल्या बुद्ध, खिस्ती, मुसलमान, महार, ब्राह्मण वगैरे म्हणविणाऱ्या मानच बांधवांच्या मूळ पूर्वजांस किती आनंद होत असेल बरें ! असो, परंतू त्यांस शस्त्रस्त्रे व वस्त्रेप्रावणें तयार करण्याची माहिती नसल्यामुळें आपल्या दाढयाडोयांच्या झिपऱ्या जटा लोंबट सोडून हातापायांचीं लांब लांब नखें वाढवून निब्वळ नागचें रहावे लागत असेल नाहीं बरें ! ज्यांस मातीचीं अथवा धातूचीं भांडी करण्याची माहिती नसल्यामुळें, पाण्याच्या कडेल गुडघेमेटी येऊन जनावरांप्रमाणें पाण्याला तोंड लावून अथवा हाताचे ओंझळींने पाणी पिऊन आपली तहान भागबाबी लागत नसेल काय ! ज्यांस तवे व जातीं घडण्याची माहिती नव्हती, अशा वेळीं भाकरीचपातीची गोडी कोटून ! ज्यांस मेंढराढोरांचीं कातडी काढण्याची माहिती किंवा सोय नसल्यामुळें अनवाणी चालावें लागत नसेल काय ? ज्यास बिनचूक शंकर अंकही मोजण्याची मारामार त्यास सोमरसाचे तारेंत यज्ञाचे निमित्तानें गायगुरें भाजून खाण्याची माहिती कोटून ? सारांश तशा प्रसंगी ते इतके अज्ञानी असतील कीं, जर त्यांचे समोर कोणीं भंड व धूर्तानीं ताडपत्तावर खोदून लिहिलेल्या वेदाप्रमाणें एखादें पुस्तक आपून ठेविलें असतें तर, त्यांनीं तें हातांत घेऊन पाहतांच त्यांत कांहीं सुवास व रस नाहीं असें पाहून त्याची काय दशा केली असती, याविषयीं आतां आमच्यानं तर्कसुद्धां करवत नाहीं. कारण ते स्वतः फलाहारी असल्यामुळें या निशाचरांनीं केलेल्या वेदमतानुसार सोमरसाचे नादांत अगर पक्षश्राद्धाचे निमित्तानें दुसऱ्यांच्या गाया चोरून मारून त्यांच्यानं खाविल्या नसत्या, आणि तसें करण्याची त्यांस गरजही नसेल. कारण ते इतके पवित्र असतील कीं, त्यांना या सर्व मतलबी ग्रंथकारांस आपले वंशज म्हणण्याचें आवडलें असतें काय ? त्यांच्यापुढें यांच्यानं " तूं बुद्ध ", " तूं खिस्ती ", " तूं मुसलमान ", " तूं महार म्हणून नीच " व " आम्ही ब्राह्मण म्हणून उंच आहोत " असें म्हणण्याची जुरत तरी झाली असती काय ? असो, पुढें कांहीं काळ लोटल्यावर आपल्या मूळ पूर्वजांची संतति जेव्हा जास्त वाढली, तेव्हां त्यांनीं आपल्या नातूपणतूस रहाण्याकरितां

झाडांच्या फांद्यांचीं आढीमेढी उभ्या करून त्यावर नारळीच्या त्यांच्या भोवतालीं चोगर्दा बाभळी अथवा करवंदीच्या फांट्यांचें कुंपण व आंत जाण्याच्या रस्त्यावर एक झोपा अथवा कोरडया दगडांचा गांवकुसू करून त्याला एक वेस ठेवून तिकडून रात्रीस रानांतलीं दुष्ट जनावरें आंत येऊं नयेत, म्हणून तेथें त्यांनीं रखवालीकरितां वेसकर रक्षकांच्या नेमणुका केल्यावरून आंतील एकंदर सर्व गांवकरी लोक आपापल्या मुलांबाळांसह सुखांत आराम करूं लागले असतील व यामुळेंच आपण सर्व गांवकरी हा काळपावेतों आपापल्या गांवांतील वेसकरांच्या श्रमाबद्दल दररोज सकाळीं व संध्याकाळीं त्यांस अर्ध्या चोथकोर भाकरीचे तुकडे देतों ; आणि त्याचप्रमाणें हल्लीं आपण सर्व गांवकरी लोक एकंदर सर्व पोलीसखात्यांतील शिपायांसहित मोठमोठया कामगारांम भाकरीच्या तुकडयाऐवजीं पोलिसफंड देतों कां नाहीं बरें ? या उभयतांत अंतर तें काय ? महाराचे हातांत काठीदोरी व पोलीसचे हातांत वाद्यांचीं टिककोरीं, असो, इतक्यांत सदरच्या गांवीं त्यांच्यांत मुलाबाळांच्या क्षुल्लक अपराधावरून आपआसांत तंटेबखेडे उपस्थित झाल्यावरून व गांवातील सर्व लहानमोठे वडील जवळपास एखाद्या पाराचे छ्यायेखाली बसून न्यायांतीं गुन्हेगारास शिक्षा करीत असतील. कारण त्या वेळीं आतांसारखें मोठमोठालीं टाऊनहालें अथवा चावडया बांधून तयार करण्याचें ज्ञान त्यांस कोठून असेल ? परंतु पुढें कांहीं काळानें त्या सर्वांचीं कुटुंबे जसजशीं वाढत गेलीं असतील. तसतसें त्यांच्यांत सुंदर स्त्रियांच्या व जंगलांच्या उपभोगाच्या संबंधानें नानाप्रकारचे वादविवाद वारंवार उपस्थित होऊं लागले असतील व ते आपसांत जेव्हां गोडीगुलाबीनें मिटेनात, तेव्हां त्यांपैकीं बहुतेक सालस गृहस्थांनीं आपआपलें सामानसुमान व तान्हीं मुलें पाटयांत घालून एकंदर सर्व आपल्या जथ्यांतील स्त्रीपुरुषांस बरोबर घेऊन दूर देशीं निरनिराळे अंतरावर जाऊन जिकडे तिकडे गांवें बसवून त्यांत मोठया सुखानें व आनंदांत राहूं लागल्यामुळें, प्रथम ज्या ज्या गृहस्थांनीं हिंव्या करून आपापल्या पाटया भरून दूरदूर देशीं जाऊन गांवें बसविलिं, त्या त्या गृहस्थांस बाकी राव गांवातील लोक पाटील अथवा देशमुख म्हणून, त्यांच्या आज्ञेंत वागू लागले. व हल्लीचे अज्ञानी पाटील व देशमुख जरी भटकुकण्यांचे ओंझळीनें पाणी पिऊन गांवकरी लोकांत कज्जे लढवितात, तरी एकंदर सर्व गांवकरी, त्यांच्या सल्लामसलतीनेंच चालतात, दुसरें असें कीं, आपल्यामध्ये जेव्हा सोयरीकसंबंध करण्याचा प्रसंग येतो, तेव्हा आपणांस एकमेकांत विचारण्याची वहिवाट सांपडते.

शेतकऱ्याचा आसूड ८

ती अशी कीं " प्रश्न.--तुमचा गांव कोण आणि तुमचें आडनांव काय ? उ -- आमचा गांव पुणें आणि आमचें आडनांव जगताप. प्र-- तर मग सासवडचे जगताप तुमचे कोण ? उ -- सासवडचे जगताप आणि आम्ही एकच, सुमारें साताआठ डोपा झाल्या, शेराचे काळांत आमची मूळ पाटी सासवडाहून पुण्यास आली व हल्लीं आम्ही आपल्या मुलाबाळांचीं जावळें सासवडास जाऊन करितों. कारण त्यांची आणि आमची सठवाई एक व त्यांचें आमचें देवदेवकही एक प्र -- तर मग तुमचा व आमचा सोईरसंबंध सहजासहज जमेल; कारण सासवडचे जगताप आमचे सोयरेधायरे आहेत ; तुम्ही तिकडचा पदर मात्र जुळवून द्या म्हणजे झालें, मग तुमची आमची इतर बोलाचाली एका क्षणांत करून लग्नचिठ्या ताबडतोब काढतां येतील." याप्रमाणें खरी हकीगत असून जर एखादा प्रश्न करील कीं, तुम्ही हें जें म्हणतां याला आधार तरो कोणत्या शास्त्राचा ? तर त्यास माझें असें उत्तर आहे कीं, सुवर्ण-लोभासूद इराणांतील आर्य लोकांनीं मागाहून जेव्हां या देशांतील सर्व मूळच्या स्थाईक अस्तिक, राक्षस वगैरे लोकांचा विध्वंस केला, त्यांपैकीं उरलेल्या मुगुटमणी दस्यु लोकांवर लागोपाठ अनेक स्वान्या करून अखेरीस त्यांस आपले दास करून नानाप्रकारचे त्रास देण्याची सुरवात केली ; त्यावेळी विजयी झालेल्या आर्य लोकांच्यानें आपल्या शास्त्रांत, पराजित केलेल्या शूद्रांची पूर्वीची खरी मूळ पीठिका कशी लिहवेल ? पुढें बराच काळ लोटल्यानंतर त्या सर्व गांवच्या वनांतील फळांवर जेव्हां जिवाह होईना. तेव्हां ते मासे. पशू व पशी यांच्या शिकारीवर आपलें उदरपोषण करूं लागले असतील; त्यांजवरही त्यांचा जेव्हां बरोबर निर्वाह होईना; तेव्हां त्यांनीं थोडीशी शेती करण्याचा उद्योग सुरू हत्यारेंपात्यारें. औतकाठया वगैरे सामानसुमान नवीन करण्याची त्यांस जसजशी युक्ति सुचूं लागली, तसतशी त्यांनीं प्रांताचे प्रांत लागवड केली असेल व त्या मानानें लोकसंख्याही वाढूं लागल्यामुळें एकंदर सर्व प्रांतांतील वनचराईच्या व सरहद्दोच्या वगैरे संबधानें सर्व देशभर लढे पडून, त्यांच्यांत मोठमोठाल्या हाणामान्या होऊन खूनखराब्या होऊं लागल्या असतील. त्या सर्वांचा बंदोबस्त करण्याकरितां एकंदर सर्व प्रांतांतील लोकांस एके ठिकाणीं जमून सर्वानुमते त्या सर्व कामांचे निकाल सहज करण्याचें फार कठीण पडूं लागलें असेल. यास्तव सर्वानुमते अशी तोड निघाली कीं, एकंदर सर्व प्रांतांतील गांवोगांवच्या लोकांनी आपआपल्या गांवांतील एकेक शहाणा माहितगार निवडून काढावा आणि त्या सर्वांनीं एके ठिकाणीं जमून तेथें बहुमतानें सर्व कामांचे उलगडे करून निकालास लावण्याची वहिवात सुरू केलीं. यावरून आपले सर्व लोकांत हा काळपावेतों निवडून काढलेल्या पंचाचेमार्फत मोठमोठाल्या कज्जांचे निवाडे करून घेण्याची वहिवाट जारी आहे. पुढें कांहीं काळानें जेव्हां अटक नदीचे पलीकडे जाऊन कित्येक कुळांनीं तेथें लागवड करून वसाहत केली व त्या मानानें चहूंकडे खानेसुमारी अफाट वाढली, तेव्हा

आवर्पणामुळे कित्येक ठिकाणीं पिकास अजिवात धक्का वसून सर्व नदीनाले व तळीं उताणीं पडलीं, यामुळे अरण्यांतील एकंदर सर्व पशुपक्षी जिकडे पाणी मिळेल तिकडे निघून गेले. जिकडे पहावें तिकडे उपासामुळे मनुष्यांच्या लोथीच्या लोथी पडलेल्या पाहून कित्येक देशांतील धाडस पुंडांनीं बहुतेक वुभुक्षित कंगालांस आपल्या चाकरीस ठेवून त्यांस आपल्याबरोबर घेऊन, आरंभीं त्यांनीं आसपासच्या अवाद देशांत मोठमोठाले दरोडे घालतां चालतां, त्यांचे हाताखालचे लोकांवर त्यांचा पगडा बसतांच त्यांनीं इतर लोकांचे राजे होण्याचे घाट घातलें (याविषयीं आतां आपण शोध करूं लागल्यास त्यांपैकीं बहुतेक पिढीजादा राजांचे घराण्यांतील मूळ पुरुष याच मालिकेंतील शिरोमणि निघतील.) त्यांचा बंदोवस्त करावा म्हणून एकंदर सर्व देशांतील गांवकरी, यांच्या हातून हुशार प्रतिनिधीची निवडणूक करून त्यांच्या संमतीनें एकंदर सर्व देशांचें संरक्षण करण्यापुरती फौज ठेवून, तिचा खर्च भागण्यापुरता शेतसारा बसवून त्याची जमाबंदी करण्याकरितां. तहशीलदारांसहित चपराशांच्या नेमणुका करून व्यवस्था केली. त्यामुळे एकंदर सर्व देशांतील लोकांस आराम झाला असेल. नंतर कांहीं काळानें चहूकडे सुवता झाल्यामुळे वळीचें स्थान म्हणजे बलूविस्थानचे पलीकडील कित्येक डोईजड लोभी प्रतिनिधींनीं, सदरील चोरटे लोकांचें वैभव पाहून ते आपआपल्या देजावे राजे बनतांच, पुर्वीचे लोकसत्तात्मक राज्यांचा बोज उडून तीं लयास गेल्यामुळे, इराणचे आलीकडील छप्प देशांत शाहणव कुलाचे प्रतिनिधींनीं मात्र आपआपलीं निरनिराळीं राज्यें स्थापून, त्या सर्वांनीं एकमेकांचे सहायानें वर्षे वाध न येतां दस्यू, आस्तिक, अहीर, असूर, उग्र, पिशाच मातंस वगैरे लोकांच्या राज्यांत सर्व प्रजा सुखी होऊन चहूकडे सोन्याचा धूर निघूं लागला. इतकेंच नव्हें परंतु ह्या सर्वांमध्ये दस्यू लोक महा बलवान असल्याकारणानें त्यांचें एकंदर सर्व यवनांवर इतकें वजन बसलें असावें कीं, त्यापैकीं बहुतेक यवन. दस्यू लोकांबरोबर नेहमीं स्नेहभाव व सरळ अंतःकरणानें वर्तन करीत, त्यामुळे दस्यू लोक हरएक प्रकारें त्यांस मदत करून त्यांच्या परामर्श करीत. यावरून यवन लोकांत दस्यू लोकांस दोस्त म्हणण्याचा प्रचार पडला असावा व त्याचप्रमाणें बाकी उरलेले यवन आर्यादि लोक दस्यू लोकांबरोबर मनांतून कृत्रिमानें वागत व वेळ आल्याबरोबर त्यांच्याशीं उघड गमजा करीत, तेव्हां दस्यू लोक त्यांच्या खोडी मोडून त्यांस ताळयावर आणीत असतील, यावरून यवन व आर्य लोकांत दस्यू लोकांस वैरभावानें दुश्मन व दुष्ट म्हणण्याचा परिपाठ पडला असावा; कारण दोस्त, दुश्मन आणि दुष्ट या शब्दांच्या अवयवांसहित त्यांच्यांतील भावार्थाचा मेळ दस्यू शब्दाशीं सर्वांशीं मिळतो. शेवटीं एकंदर सर्व इराणी (आर्य), तुर्क वगैरे यवन लोकांस दस्यू लोकांचा बोलबाला सहन होईना, तेव्हां त्यांपैकीं अठरा वर्णांतील अठरा तऱ्हेच्या पगडया घालणाऱ्या " अठरा पगड जातीच्या लोकांनीं " सुवर्ण लूट करण्याच्या आशेंनें दस्यू लोकांच्या मुलखांत वारंवार हल्ले करण्याची सुरवात केली. परंतु बळीचे पदरच्या काळभैरव व खंडेरावासारख्या महावीरांनीं त्यांची बिलकुल डाळ मळूं दिली नाही. इतक्यांत इराणांतील आर्य लोकांत तिरकमटयाची नवीन युक्ति निघाल्याबरोबर तेथील इराणी क्षेत्यांपैकीं बहुतेक वराहासारख्या धाडस दंगलखोरांनीं, अलीकडील छप्प देशांतील लहानमोठया संपत्तिमान राजेरजवाडयांचा नाश केल्यानंतर नरसिंह आर्य क्षेत्यानें दस्यू लोकांचा तरुण राजपुत्र प्रल्हाद याचें कोवळें मन धर्मभ्रष्ट करून, त्याच्या सहाय्यानें त्याच्या पित्याचा कृत्रिमानें वध केला. नंतर वामन आर्य क्षेत्यानें येथील महाप्रतापी दस्यूपैकीं

बळीराजास रणांगणीं पाडतांच, त्यानें तिसरे दिवशीं बळीचे राजधानींतील एकंदर सर्व अंगनांचे अंगावरील सुवर्णालंकारांची लूट केली, यामुळें दस्यू लोकांनीं आपल्या देशांतून, आर्य ब्राह्मण लोकांस हांकून देण्याविषयीं पुष्कळ लढाया केल्या; परंतु अखेरीस परशुराम आर्य क्षेत्यानें येथील एकंदर सर्व क्षेत्रवासी दस्यू लोकांवर लागोपाठ एकवीस वेळां स्वाऱ्या करून त्यांची शेवटी इतकी वाताहत केली कीं, त्यापैकीं कित्येक महावीरांस त्यांच्या परिवारासह हल्लींच्या चीनदेशाजवळ एक पायमार्ग होता, (ज्यावर पुढें कांहीं काळानें समुद्र पसरला व ज्यास हल्लीं बेहरिंगची सामुद्रधुनी म्हणतात) त्या मार्गानें पाताळीं अमेरिकेंतील अरण्यांत जावें लागलें. कारण तेथील कित्येक जुनाट लोकांचा व तेथील दस्यू (शूद्र) लोकांचा देवभोळपणा, रीतिभाती, क्रिया वगैरे बऱ्याच अंशीं एकमेकांशीं मिळतात. मूळच्या " अमेरिकन " लोकांत येथल्यासारखीं सूर्यवंशी, राक्षस व आस्तिक कुळें सांपडतात. तेथील मुख्य " काशीक " नांवाशीं येथील " काशीकरांशी " मेळ मिळतो. " कोरीकांचा " शब्द " कांचन " शब्दाशीं मिळतो. ते येथल्यासारखे शकुनापशकून मानीत. त्या लोकांत येथील शूद्रांसारखे मेल्या मनुष्यावर पोषाक घालून प्रताबरोबर सोनें पुरण्याची क्रिया सांपडते. हल्लीं सर्व शूद्र द्रव्यहीन जरी झाले, तथापि ते (अमेरिकन) शूद्रासारखें मीठ न घालतां मौल्यवान मसाला घालून पुरीत. त्यांच्यांत येथल्यासारखीं " टोपाजी, माणकू, अर्तिल यल्लपा व अर्तिल बाळप्पा " अशीं नांवां सांपडतात. तेथें " कानडा " नांवाचा प्रांत सांपडतो. परंतु, कांहीं काळानें मागाहून चिनी अथवा आर्य लोकांनीं तेथील लोकांवर स्वाऱ्या करून त्यांस हस्तगत केलें असावें; कारण त्यांनीं हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांसारखें, अमेरिकेंतील पूर्वीच्या लोकांस " विद्या देण्याची बंदी करून त्यांचे एकंदर सर्व मानवी अधिकार हरण करून त्यांस अति नीच मानून आपण त्यांचे " भूदेव " होऊन, आकाशांतील ग्रहांसह पांच तत्त्वांची पूजा करीत होते असें आढळतें. असो, परंतु येथें आर्य नाना पेशवे याचे दालीबंद जातबंधू परशुरामाच्या धुमाळींत, रणांगणीं पडलेल्या प्रमुख महा अरींच्या एकंदर सर्व निराश्रित विधवा स्त्रियांपासून जन्म पावलेल्या अर्भकांचा त्यानें (परशुरामानें) सरसकटीनें वध करून दस्यू लोकांच्या कित्येक कुळांची त्यानें (परशुरामानें) सरसकटीनें वध करून दस्यू लोकांच्या कित्येक कुळांची दाणादाण करून, बाकी उरलेल्या एकंदर सर्व क्षेत्रवासी दस्यू लोकांचे शूद्र (दास) व अतिशूद्र (अनुदास) असे दोन वर्ग करून आर्य ब्राह्मणांनीं त्यांस नानाप्रकारचे त्रास देण्याविषयीं अनेक मतलबी व जुलमी " कायदे " केले. त्यांपैकीं कांहीं कांहीं लेखी मुद्दे मनुसारख्या कठोर व पक्षपाती ग्रंथांत सांपडतात. ते असें कीं, " ज्या ठिकाणीं शूद्र लोक राज्य करीत असतील, त्या शहरांत आर्य ब्राह्मणानें मुळींच राहूं नये, शूद्रास ब्राह्मणानें कोणत्याच तऱ्हेचें ज्ञान देऊं नये, इतकेंच नव्हे, परंतु आपला वेदघोष शूद्राचे कानीसुद्धां पडूं देऊं नये. शूद्राबरोबर आर्यांनीं अवशीपहाटेस प्रवास करूं नये. शूद्राचा मुरदा फक्त दक्षिणेकडच्या वेशींतून नेण्याविषयीं परवानगी होती. आर्य ब्राह्मणांच्या मढयास शूद्रास स्पर्श करण्याची मनाई असेराजा भुकेनें व्याकुळ होऊन मेला तरी त्यानें ब्राह्मणापासून कर अथवा शेतसारा घेऊं नये. परंतु राजानें विद्वान ब्राह्मणास वर्षासनें करून द्यावीत. विद्वान ब्राह्मणास ठेवी सांपडल्यास त्यानें एकटयानेंच त्यांचा उपभोग घ्यावा. कारण ब्राह्मण सर्वांचा धनी आहे. परंतु राजास ठेवी सांपडल्यास त्यानें त्यांतील अर्धें द्रव्य ब्राह्मणास द्यावें.

शेतकऱ्याचा आसूड ९

आर्य ब्राह्मणांनीं कसला जरी गुन्हा केला, तरी त्याच्या केसालाही धक्का न लावतां त्यास हद्दपार मात्र करावें म्हणजे झालें. ब्राह्मणांनीं आपली सेवाचाकरी शूद्रांस करावयास लावावें, कारण देवाजीनें शूद्रास ब्राह्मणाची सेवा करण्याकरितांच उत्पन्न केलें आहे. जर ब्राह्मणानें एखाद्या शूद्रास आपल्या कांहीं नाजुक कामांत उपयोगी पडल्यावरून, स्वतःच्या दास्यत्वापासून मुक्त केलें, तर त्यास पाहिजेल त्या दुसऱ्या भटब्राह्मणांनीं पकडून आपलें दास्यत्व करावयास लावावें. कारण देवाजीनें त्यास त्यासाठींच जन्मास घातलें आहे. ब्राह्मण उपाशीं मरूं लागल्यास त्यानें आपल्या शूद्र दासाचें जें काय असेल, त्या सर्वांचा उपयोग करावा. बिनवारशी ब्राह्मणाची दौलत राजानें कधीं घेऊं नये, असा मूळचा कायदा आहे. परंतु बाकी सर्व जातीची बिनवारशी मालमिळकत पाहिजे असल्यास राजानें घ्यावी. ब्राह्मण गृहस्थांनीं जाणूनबुजून गुन्हे केले, तरी त्यांस त्यांच्या मुलांबाळांसह त्यांची जिनगीसुद्धां त्यांबरोबर देऊन फक्त हद्दपार करावें. परंतु तेच गुन्हे इतर जातीकडून घडल्यास त्यांस त्यांच्या गुन्हाच्या मानाप्रमाणें देहांत शिक्षा करावी. ब्राह्मणाचे घरीं शूद्रास चाकरी न मिळाल्यास त्यांची मुलेबाळें उपाशीं मरूं लागल्यास त्यांनीं हातकसबावर आपला निर्वाह करावा. अक्कलवान शूद्रानेंही जास्ती दौलतीचा संचय करूं नये, कारण तसें केल्यापासून त्याला गर्व होऊन तो ब्राह्मणाचा धिःकार करूं लागेल. ब्राह्मणानें शूद्रापाशीं कधींही भिक्षा मागू नये. कारण त्या भिक्षेच्या द्रव्यापासून त्यानें होमहवन केल्यास तो ब्राह्मण पुढल्या जन्मीं चांडाळ होईल. ब्राह्मणानें कुतरे, मांजर, घुबड अथवा कावळा मारला, तर त्यानें त्याबद्दल शूद्र मारल्याप्रमाणें समजून चांद्रायण प्रायश्चित्त केलें म्हणजे तो ब्राह्मण दोषमुक्त होईल. ब्राह्मणांनीं बिनहाडकांचीं गाडाभर जनावरें मारलीं अथवा त्यांनीं हाडकांच्या हजार जनावरांचा वध केला असतां, त्यांनीं चांद्रायण प्रायश्चित्त घेतलें म्हणजे झालें. शूद्रांनीं आर्यब्राह्मणास गवताचे काडीनें मारिलें, अथवा त्याचा गळा धोतरानें आवळला, अथवा त्यांना बोलतांना कुंठित केलें, अथवा त्यास धिःकारून शब्द बोलले असतां, त्यांनीं ब्राह्मणाचे पुढें आडवें पडून त्यांपासून क्षमा मागावी." याशिवाय शूद्राविषयीं नानाप्रकारचें जलमी लेख आर्य ब्राह्मणांचे पुस्तकांतून सांपडतात, त्यांपैकीं कित्येक लेख येथें लिहिण्यासुद्धां लाज वाटते. असो, यानंतर आर्य लोकांनीं, आपल्या हस्तगत करून घेतलेल्या

जमिनीची लागवड सुरळीत रीतीने करण्याचे उद्देशाने दसू लोकांपैकीं प्रल्हादासारख्या कित्येक भेकड व धैर्यहीन अशा लोकांनीं स्वदेशबांधवांचा पक्ष उचलून आर्य ब्राह्मणांशीं वैरभाव धरून तदनुरूप आरंभापासून तों शेवटपर्यंत कधींही हालचाल केली नाही. त्यांस गांवोगांवचे कुळकर्ण्यांचें कामावर मुकरर करून आपले धर्मांत सरतें करून घेतलें. यावरून त्यांस देशस्थ ब्राह्मण म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे, कारण देशस्थ ब्राह्मणांचा अथेथील मूळच्या शूद्र लोकांच्या रंगरूपाशीं, चालचलणुकीशीं व देव्हाच्यावरील कुळस्वामीशीं बहुतकरून मेळ मिळतो व दुसरें असें कीं, देशस्थ व कोकणस्थ ब्राह्मणांचा हा काळपावेतों परस्परांशीं बेटी व रोटी व्यवहारसुद्धां मुळींच होत नव्हता. परंतु कालच्या पेशवेसरकारांनीं देशस्थ ब्राह्मणांबरोबर रोटीव्यवहार करण्याचा प्रघात घातला. सदरची व्यवस्था अमलांत आगून आर्य ब्राह्मण येथील भूपति झाल्यामुळे त्यांचा बाकीचे सर्व वर्णांचे लोकांवर पगडा पडून त्यांस अठरा वर्णांचे ब्राह्मण गुरु म्हणूं लागले व त्यांनीं स्वतः 'स्वर्गपाताळ एक करून सोडल्यानंतर' आतां कांहीं कर्तव्य राहिले नाही, अशा बुद्धीनें ताडपत्रें नेसून, छातीवर तांबडी माती चोळून, दंड थोपटण्याचे विसरून त्याबद्दल स्नानसंध्या करून, अंगावर चंदनाच्या उटया लावून, कपाळावर केशर, कस्तुरीचे टिळे रेखून, स्वस्थ बसून मौजा मारण्याचा क्रम आरंभिला. त्यांपैकीं कोणी भांगेच्या तारेंत नानाप्रकारचे अपस्वार्थी ग्रंथ करण्याचे नादांत, कोणी योगमार्ग शोधून काढण्याचे खटपटींत पडून, बाकी सर्वांनीं आपआपसांत एकमेकांनीं एकमेकांस "अठरा वर्णामध्ये ब्राह्मण गुरु श्रेष्ठ" म्हणण्याचा प्रचार सुरू केला. त्याच सुमारास येथील जंगल (ज्यू) फिरस्ते बकालांनीं आपला धर्म स्वीकारावा, म्हणून आर्य ब्राह्मणांनीं त्यांचा पाठलाग केला. यावरून त्यांनीं संतापून आर्यांचे विरुद्ध नानाप्रकारचे ग्रंथ करून आर्य धर्माची हेळणा करण्याकरितां एक निराळाच धर्म झाला असावा. नंतर आर्यब्राह्मणांच्या स्वाधीन झालेल्या येथील एकंदर सर्व क्षुद्र शेतकरी दासांचा, त्यांनीं सर्वोपरी धिःकार करण्याची सुरुवात केली. त्यांस आज दिवसपावेतों राज्य व धर्मप्रकरणीं आर्य ब्राह्मण इतके नागवितात कीं, त्यांच्यापेक्षां अमेरिकेंतील जुलमानें केलेल्या हप्शी गुलामांचीसुद्धां अवस्था फार बरी होती, म्हणून सहज सिद्ध करितां येईल. यथापि अलीकडे कांहीं शतकांपूर्वी, महमदी सरकारास त्यांची दया येऊन त्यांनीं या देशांतील लक्षावधि शूद्रादि अतिशूद्रांस जबरीनें मुसलमान करून त्यांस आर्य धर्माच्या पेचांतून मुक्त करून, त्यांस आपल्या बरोबरीचे मुसलमान करून सुखीं केलें. कारण त्यांपैकी कित्येक अज्ञानी मुसलमान मुल्लाने व बागवान आपल्या लग्नांत येथील शूद्रादि अतिशूद्रासारखे संस्कार करितात, याविषयीं वहिवाट सांपडते. त्याचप्रमाणें पोर्तुगीज सरकारनें या देशांतील हजारों शूद्रादि अतिशूद्रांस व ब्राह्मणांस जुलमानें रोमन क्याथलिक खिस्ती करून त्यांस आर्यांचे कृत्रिमी धर्मापासून मुक्त करून सुखीं केलें. कारण त्यांच्यामध्ये कित्येक ब्राह्मण शूद्रांसारखीं गोखले, भोंसले, पवार वगैरे आडनांवाचीं कुळें सांपडतात. परंतु हल्लीं

अमेरिकन वगैरे लोकांच्या मदतीने, या देशांतील हजारों हजार गांजलेल्या शूद्रादि अतिशूद्रांनी, ब्राह्मणधर्माचा धिःकार करून, जाणूनबुजून ख्रिस्ती धर्माचा अंगिकार करण्याचा तडाखा उडविला आहे, हें आपण आपल्या डोळ्यानें ढळढळीत पहात आहों. कदाचित् सदरच्या शूद्रादि अतिशूद्रांच्या दुःखाविषयीं तुमची खात्री होत नसल्यास, तुम्ही नुकतेंच अलीकडच्या दास शेतकऱ्यांपैकीं सातारकर शिवाजी महाराज, बडोदेकर दमाजीराव गायकवाड, ग्वालोरकर पाटीलबुवा, ईदूरकर लाख्या बारगीर, यशवंतराव व विठोजीराव होळकरासारख्या खडे बडे रणशूर राजेरजवाडयांविषयीं, थोडासा विचार करून पाहिल्याबरोबर, ते अक्षरशून्य असल्यामुळें त्यांजवर व त्यांच्या घराण्यांवर कसकसे अनर्थ कोसळले हें सहज तुमचे लक्षांत येईल; यास्तव त्याविषयीं तूर्त येथें पुरें करितों. असो, येथील छप्पन देशांतील राजांनीं सदरचे लोकसत्तात्मक राज्याची कांस सोडिली व त्यामुळें आर्य ब्राह्मणांनीं दस्तू वगैरे लोकांची वाताहात करून हा काळपावेतों त्यांची अशी विटंबना करीत आहेत, हें त्यांच्या कर्मानुरूप त्यांस योग्य शासन मिळालें, यांत कांहीं संशय नाही, तथापि इराणा-पलीकडील ग्रीशियन लोकांनीं, पहिल्यापासून प्रजासत्तात्मक राज्य आपल्या काळजापलीकडे संभाळून ठेविलें होतें. पुढे जेव्हां इराणांतील मुख्य बढाईखोर " झरक्सिस " यानें ग्रीक देशाची वाताहात करण्याकरिता मोठ्या डामडौलानें आपल्याबरोबर लक्षावधि फौज घेऊन, ग्रीस देशाचे सरहद्दीवर जाऊन तळ दिला, तेव्हां स्पार्टा शहरांतील तीनचारशें स्वदेशाभिमानी शिपायांनीं रात्रिं एकाएकीं थरमाँपलीच्या खिंडींतून येऊन त्यांचे छावणीवर छापा घालून त्यांच्या एकंदर सर्व इराणी फौजेची त्नेधात्नेधा करून, त्यांस परत इराणांत धुखकावून लाविलें-हा त्यांचा कित्ता इटाली देशांतील रोमन लोकांनीं जेव्हां घेतला, तेव्हां ते लोक प्रजासत्तात्मक राज्याच्या संबधानें एकंदर सर्व युरोप, एशिया व आफ्रिका खंडांतील देशांत विद्या, ज्ञान व धनामध्ये इतकें श्रेष्ठत्व पावले कीं, त्यांच्यामध्ये मोठ्मोठे नामांकित वक्ते व सिपियोसारखे स्वदेशाभिमानी योद्धे निर्माण झाले. त्यांनीं आफ्रिकेंतील हनीबॉलसारख्या रणधीरांचा नाश करून तेथील एकंदर सर्व लोकांस यथास्थित शासन केलें. नंतर त्यांना पश्चिम समुद्रांत ग्रेट ब्रिटन बेटांतील. अंगावर तांबडयापिवळया मातीचा रंग देऊन कातडीं पांघरणाच्या रानटी इंग्लिश वगैरे लोकांस, वस्त्रपात्रांचा उपयोग करण्याची माहिती करून देऊन, आपल्या हातांत चारपांचशे वर्षे छडी घेऊन त्या लोकांस प्रजासत्तात्मक राज्याचा धडा देऊन वळण लावीत होते; तों इकडे रोमन सरदारांपैकी महाप्रतापी ज्युलीयस सीझरनें आपल्या एकंदर सर्व कारकीर्दीत सहा लक्ष रोमन शिपायांस बळी देऊन अनेक देशांतील पीढीजादा राजेरजवाडयांवर वर्चस्व बसविल्यामुळें, त्याच्या डोळयावर ऐश्वर्याची इतकी धुंदी आली कीं, त्यानें आपल्या मूळ प्रजासत्तात्मक राज्यरूप मातेवर डोळे फिरवून, तिच्या सर्व आवडत्या लेकरांस आपले

दासानुदास करून, आपण त्या सर्वांचा राजा होण्याविषयीं मनामध्ये हेतु धरिला. त्या वेळेस तेथील महापवित्र स्वदेशाभिमानी, ज्यांना असें वाटलें कीं, या राज्यसत्तात्मकतेपासून पुढे होणारी मानहानी आमच्यानें सहन होणार नाहीं, त्यांपैकीं ब्रूटस नांवाचा एक गृहस्थ, आपल्या हातांत नागवा खंजीर घेऊन, ज्युलियस सीझर प्रजासत्तात्मक राज्यमंदिराकडे सिंहासनारूढ होण्याचे उद्देशानें जात असतां, वाटेमध्ये त्याचा मार्ग रोखून उभा राहिला. नंतर ज्युलियस सीझर यानें आपल्या मार्गानें आडव्या आलेल्या ब्रूटसाच्या डोळ्यांशीं डोळा लावल्याबरोबर मनामध्ये अतिशय खजिल होऊन, आपल्या जाम्याच्या पदरानें तोंड झांकतांच, ब्रूटसानें आपल्या स्वदेशवांधवांस भावी राज्यसत्तात्मक शृंखले पासून स्वलंब करण्यास्तव परस्परांमध्ये असलेल्या मित्रत्वाची काडीमात्र पर्वा न करितां, त्याच्या (ज्युलियस सीझरच्या) पोटांत खंजीर खुपसून, त्याचा मुरदा धरणीवर पाडला. परंतु ज्युलियस सीझरनें पूर्वी सरकारी खजिन्यांतील पैसा बेलगामी खर्ची घालून सर्व लोकांस मोठमोठाल्या मेजवान्या दिल्या होत्या, त्यामुळे तेथील बहुतेक ऐषाअरामी सरदार त्याचे गुलाम झाले होते, सबव पुढे चहूंकडे भालेराई होऊन, तेथील प्रजासत्तात्मक राज्याची इमारत कोसळून, बारा सीझरांचे कारकीर्दीचे अखेरीस रोमन लोकांच्या वैभवाची राखरांगोळी होण्याच्या बेतांत रोमो लोक, इंग्लिश वगैरे लोकांस जागचे जागीं मोकळे सोडून, परत आपल्या इटाली देशांत आले. परंतु त्याच वेळीं इंग्लिश लोकांचे आसपास स्कॉच, स्याक्सन वगैरे लोक अट्टल उत्पाती असल्यामुळें त्यांनीं एखाद्या बावनकशी सुवर्णामध्ये तांब्यापितळेची भेळ करावी, त्याप्रमाणें, त्या प्रजासत्तात्मक राज्यपद्धतीमध्ये वंशपरंपराधिरूढ वडे लोकांची व राजांची मिसळ करून, त्या सर्वांचे एक भलेंमोठें तीन धान्यांचे गोड मजेदार कोडबुळें तयार करून, सर्वांची समजूत काढली. त्या देशांत जिकडे तिकडे डोंगराळ प्रदेश असल्यामुळें लागवड करून सर्वांचा निर्वाह होण्यापुरती जमीन नसून. थंडी अतिशय; सबव तऱ्हे-तऱ्हेच्या कलाकौशल्य व व्यापारधंद्याचा पाठलाग करितांच, ते या पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील एकंदर सर्व बेटांसह चार खंडांत विद्या, ज्ञान व धन संपादन करण्याचे कामीं अग्रगण्य होत आहेत, तों इकडे आरबस्थानांतील हजरत महमद पैगंबराचे अनुयायी लोकांनी इराणांतील मूळच्या आर्य लोकांच्या राज्य वैभवासह त्यांची राखरांगोळी करून, या ब्राह्मणांनीं चावून चिपट केलेल्या अज्ञानी हिंदुस्थानांत अनेक स्वान्या करून हा सर्व देश आपल्या कबजांत घेतला.

शेतकऱ्याचा आसूड १०

नंतर मूसलमानी बादशहा दिवसा तानसेनी गाणीं ऐकून रात्रीं जनानखान्यात लंपट झाले आहेत, इतक्यांत महाकुशल इंग्रजांनीं मुसलमानांच्या पगड्यावर घण मारून हा देश सहज आपल्या बगलेंत मारला, यामध्यें त्यांनीं मोठा पुरुषार्थ केला, असे मी म्हणत नाहीं. कारण येथील एकंदर सर्व प्रजेपैकीं एक दशांशा ब्राह्मणांनीं आपल्या कृत्रिमी धर्माच्या आडून लेखणीच्या जोरानें, धर्म व राजकीय प्रकरणीं बाकीच्या नऊ दशांश लोकांस विद्या, ज्ञान, शौर्य, चातुर्य व बल याहीकरून हीन करून ठेविलें होतें, परंतु यापुढें जेव्हां इंग्रज लोकांस नऊ दशांस शूद्रादि अतिशूद्र लोकांचा स्वभाव सर्व कामांत रानटी व आडमूठपणाचा असून ते सवैस्वी ब्राह्मणांचे धोरणानें चालणारे, असें त्यांच्या प्रचितीस आलें; तेव्हां त्यांनीं महाधूर्त ब्राह्मणांस नानाप्रकारच्या लालची दाखवून एकंदर सर्व कारभार त्यांजकडे सोपवून, आपण सर्व काळ मौल्यवान वस्त्रे, पात्रें, घोडे, गाड्या व खाण्यापिण्याच्या पदार्थांत लंपट होऊन, त्यांमध्यें मन मानेल तसे पैसे उधळून, एकंदर सर्व युरोपियन व ब्राह्मण कामगारांस मोठमोठ्या पगारांच्या जागा व पेनशनें देण्यापुरतें महासूर द्रव्य असावें या हेतूनें, कोरड्या ओल्या कोंड्याभोंड्यांच्या भाकरी खाणाऱ्या, रात्रंदिवस शेतीत खपणाऱ्या कष्टाळू शेतकऱ्याच्या शेतावर दर तीस वर्षांनीं, पाहिजेल तसे शेतसारे वाढवून, त्यांच्या अज्ञानी मुलांबाळांस विद्या देण्याची हूल दाखवून, त्या सर्वांच्या बोडक्यावर लोकलफंडा या नांवाचा दुसरा एक कराचा बोजा लादला. आणि त्यांनीं (शेतकऱ्यांनीं) आपल्या मुलांबाळांसह रात्रंदिवस शेतांत खपून धान्य, कापूस, अफू. जवस वगैरे काला कित्ता मोठ्या कष्टानें कमावून शेतसाऱ्यासुद्धां लोकल-फंडाचे हप्ते अदा करण्याकरितां त्या सर्व जिनसांस बाजारांत नेऊन दान करावयास जाण्याचे राजमार्गांत, दर सहा मैलांवर जागोजागीं जकाती बसवून त्यांजपासून लाखों रुपये गोळा करूं लागले. जे आपल्या विपत्तींत आसपासच्या जंगलांतील गवत लांकूडफांटा व पानफूलांवर गुराढोरांचीं व आपली जतणुक करीत असत, तीं सर्व जंगलें सरकारनें आपल्या घशांत सोडलीं, त्यांच्या कोंड्या-भोंड्यांच्या भाकरीबरोबर तोंडी लावण्याच्या मिठावरसुद्धां भली मोठी जकात बसविली आहे. तसेंच शेतकऱ्याचे शेतांत भरपूर पाणी असल्यानें त्यांच्या जितरावाचा बचाव होऊन त्यास पोटभर भाकर व अंगभर वस्त्र मिळावें. असा वरकांति भाव दाखवून, आंतून आपल्या देशबांधव युरोपियन इंजिनियर काम-गारांस मोठमोठे पगार देण्याचे इराद्यानें, युरोपांतील सावकारांस महामूर व्याज

देण्याचा हेतु मनीं धरून त्यांचें कर्ज हिंदुस्थानच्या बोडक्यावर वाढवून, त्या कालव्यांतील पाण्याची किंमत अज्ञानी शेतकऱ्यांपासून मन मानेल तशी घेऊन, त्यांच्या शेतांत वेळच्या वेळीं तरी पाणी देण्याविषयीं सरकारी कामगारांकडून बरोबर तजवीज ठेवली जाते काय ? करण या इरिगेशनखात्यावरील बेपर्वा युरोपियन इंजिनियर आपलीं सर्व कामें ब्राह्मण कामगारांवर सोंपवून आपण वाळ्याचे पडद्याचे आंत वेगमसाहेबासारखे ऐषआरामांत मर्जीप्रमाणें कामें करीत बसतात. इकडे धूर्त ब्राह्मण कामगार आपली हुशारी दाखविण्याकरितां इंजिनियर साहेबांचे कान फुंकून त्यांजकडून, पाहिजेल तेव्हां, पाहिजेल तसे जुलमी ठराव सरकारांतून पास करून घेतात. त्यांपैकीं नमुन्याकरितां येथें एक घेतों. तो असा कीं:-- वक्तशीर कालव्यांतील पाणी सरल्यामुळें शेतकऱ्यांची एकंदर सर्व जितराबांची होरपळून राखरांगोळी जरी झाली, तरी त्याची जोखीम इरिगेशन खात्याचे शिरावर नाहीं. अहो, जेथें हजारों रुपये दरमहा पगार घशांत सोडणाऱ्या गोऱ्या व काळ्या इंजिनियर कामगारांस, धरणांत हल्लीं किती ग्यालन पाणी आहे, याची मोजदाद करून तें पाणी पुढें अखेरपावेतो जेवढ्या जमिनींस पुरेल. तितक्याच जमिनीच्या मालकांस पाण्याचे फमें द्यावे, असा तर्क नसावा काय ? अहो, या खात्यांतील कित्येक पाणी सोडणाऱ्या कामगारांचे पाण्यासाठीं अर्जव करितां करितां शेतकऱ्यांचे नाकास नळ येतात. अखेर, जेव्हां शेतकऱ्यांस त्याजकडून पाणी मिळेनासें होतें, तेव्हां शेतकरी त्यांचेवरील धूर्त अधिकाऱ्यांकडे दाद मागण्यास गेले कीं, पाण्याचे ऐवजीं शेतकऱ्यांवर मगरुरीच्या भाषणांचा हल्ला मात्र होतो. अशा या न्यायीपणाचा डौल मिरविणाऱ्या सरकारी चाकरांनीं, कर्जबाजारी दुबळ्या शेतकऱ्यांपासून पाण्याचे भरपूर दाम घेऊन, त्यांच्या पैशापुरतें भरपूर पाणी देण्याचे ऐवजीं, आपल्या उंच जातीच्या तोऱ्यांत शेतकऱ्यांशीं मगरुरीचीं भाषणें करणें, या न्यायाला म्हणावें तरी काय ? सारांश, आमचे न्यायशील सरकार आपले हाताखालच्या ऐषआरामी व दुसरे धूर्त कामगारांवर भरोसा न ठेवितां शेतकऱ्यांचे शेतास वेळीं पाणी देण्याचा बंदोबस्त करून, पाण्यावरचा दर कमी करीत नाहींत, म्हणून सांप्रत काळीं शेतकऱ्यांचीं दिवाळीं निघून सरकारांस त्यांच्या घरादारांचे लिलांव करून, ते सर्व पैसेया निर्दय कामागाराचे पदरी आंवळावे लागतात. यास्तव आमचे दयाळू सरकारांनीं दर एक शेतकऱ्याच्या शेताच्या पाण्याच्या मानाप्रमाणें प्रत्येकास एकेक तोटी करून द्यावीं, जिजपासून शेतकऱ्यांस जास्त पाणी वाजवी-पेक्षां घेतां न यावें. आणि तसें केलें म्हणजे पाणी सोडणारे कामगारांची सरकारास जरूर न लागतां, त्यांच्या खर्चाच्या पैशाची जी बच्यत राहिल, ती पाणी घेणाऱ्या शेतकऱ्यांस पाणी घेण्याचे दर कमी करण्याचे कामीं चांगली उपयोगी पडेल. व हल्लीं जो आमचे विचारी सरकारांनीं पाण्यावरचे दर कमी करण्याचा ठराव केला आहे, तो " इरिगेशन " खात्यास एकीकडे ठेवण्याचा प्रसंग टाळता) येईल. तसेंच अज्ञानीं शेतकऱ्यांचे मागें आताशीं लोकलफंडासारखा नवीन एक दुसरा म्युनिसिपालिटीचा जबरदस्त बुरदंडा योजून काढिला आहे. तो असा कीं, शेतकऱ्यांनीं शेतांत तयार करून

आणिलेला एकंदर सर्व भाजीपाला वगैरे माल शहरांत आणितेवेळीं त्या सर्व मालावर मुनिसिपालिटी जकात घेऊन शेतकऱ्यांस सर्वोपरी नाडिते. कधीं कधीं शेतकऱ्यांनं गाडीभर माळवें शहरांत विकण्याकरितां आणितेवेळीं त्या सर्व मालाची किंमत बाजारांत जास्तीकम्ती वजनानें घेणारे देणारे दगेबाज दलालाचें व मुनिसिपालिटीचे जकातीचे भरीस घालून गाडीभाडें अंगावर भरून, त्यास घरीं जाऊन मुलाबाळांपुढें शिमगा करावा लागतो. अहो, एकटया पुणें शहरांतील मुनिसिपालटीचें आतांच वार्षिक उत्पन्न सांगली संस्थानचे उत्पन्नाची बरोबरी करूं लागलें. त्याचप्रमाणें मुंबईतल टोलेजंग मुनिसिपालिटीच्या उत्पन्नाचे भरीस पंतसचिवासारखीं दहाबारा संस्थानें घातलीं, तरी तो खड्डा भरून येणें नाहीं. यावरून " उपरकी तो खूप बनी और अंदरकी तो राम जणी " या प्रसिद्ध म्हणीप्रमाणं प्रसंग गुजरला आहे. जिकडे पहावेम तिकडे दुतर्फा चिरेबंदी गटारें बांधलेले विस्तीर्ण रस्ते, चहुंकडे विलायती खांबांवर कंदिलांची रोषणाई, जागोजाग विलायती खापरी व लोखंडी नळांसहित पाण्याच्या तोटया, मुल्या, कचऱ्याच्या गाडया वगैरे सामानांचा थाट जमला आहे. परंतु पूर्वीचे राजेरजवाडे जरी मूर्तिपूजक असून इंग्रज लोकांसारखे विद्वान नव्हते, तरी त्यांनीं आपल्या रयतेच्या सुखसंरक्षणाकरितां मोठमोठया राजमार्गाचे दोन्ही बाजूंनीं झाडें, जागोजाग गांवकुसू पूल. बहुतेक ठिकाणीं, भुईकोट, किल्ले व गढया, कित्येक ठिकाणीं धरणें, कालवे, विहिरी, तलाव व अहमदनगर औरंगाबाद, विजापूर, दिल्ली, पुणें वगैरे शहरांतून मजबूत पाण्याचे नळ. हौद देवालये, मशिदी व धर्मशाळा, मोऱ्या, पाणपोई वगैरे सरकारी खजिन्यांतील द्रव्या खर्ची घालून तयार केल्या होत्या. हल्लींचे आमचे महातत्वत्तनी खऱ्या एका देवास भजणारे इंग्रज सरकार बहादर, मुनिसिपालिटीचे द्वारें अन्य मार्गांनं रयतेचें द्रव्य हरण करून, त्या द्रव्यापासून सदरचीं कामें पुरीं करूं लागल्यापासून, आंतून रयतेस दिवसें-दिवस प्रामाणिकपणानें चरितार्थ चालविण्याचें सामर्थ्य कमी कमी होत चालल्यामुळें त्यांस दुर्गणावलंबन करण्याचें हें एक प्रकारचें शिक्षणच देत आहे. तशांत हल्लीं अशा सुधत्तेचे काळांत चार कोट रयतेस दिवसांतून दोन वेळां पोटभर अन्न मिळत नाहीं व ज्यांस भुकेची व्यथा अनुभवल्यावांचुन एक दिवससुद्धां सुना जात नाहीं, असें उघडकीस आलें आहे. यास्तव आमच्या न्यायशील सरकारनं अक्षरशऱ्हु शेतकऱ्यांचे शेतांवर बाजवी शेतसारा स्थायिक करून, त्यांस विद्वान करून शेतकीसंबंधी ज्ञान दिलें म्हणजे ते पेशवे टोपे खाजगीवाले, पटवर्धन, फडके वगैरे निमकहरामी बंडखोर ब्राह्मणांचे नादीं लागून, आपल्या प्राणास मुकणार नाहींत शिवाय या देशांत इंग्रजाचें राज्य झाल्यादिवसापासून इंग्लंडांतील विद्वान कसबी लोका आपल्या अक्लेच्या जोरानें यंत्रद्वारें तेशें तयार केलेला माल, येथील सर्व अक्षरशून्य ढोरामांगांपासून तो लोहार व विणकरांचे पोटावर पाय देऊन, त्यांजपेक्षा स्वस्त विकू लागले, यास्तव येथील तांदूळ, कापूस, अळशी, कातडी वगैरे मालाचा खूप इकडे न जाहल्यानं तो माल इंग्लंडांतील व्यापारी पाहिजे त्या दरानें स्वस्त खरेदी करून, विलायतेंतील कसबी लोकांस विकून त्याच्या नपयावर कोटयाधीश बनले आहेत.

शेतकऱ्याचा आसूड ११

सारांश या सर्व कारणांमुळे शेतकऱ्यांनीं लागवडीकडे केलेला खर्चसुद्धा उभा राहणेची मारामार पडते. तेव्हां ते मारवाडयांपासून कर्ज काढून सरकारी पट्टी देतात. व याविषयीं बारीक चौकशी करण्याकरितां नेमलेल्या ऐषआरामांत गुंग असणाऱ्या व संध्यासोंवळ यामध्यें निमग्न असणाऱ्या भट सरकारी कामगारांस फुरसत तरी सांपडते काय ? त्यांतून इकडील कित्येक मोठया आडनांवाच्या सभांतील सरकारी चोंबडया नेटिव्ह चाकरांनीं " शेतकरी लोक लग्नकार्यनिमित्त्यानें बेलगामी खर्च करितात म्हणून ते कर्जबाजारी झाले आहेत," अशी लटकीच पदरची कंडी उठविल्यावरून, महासमुद्राचे पलीकडील आमच्या महाज्ञानी, चार चार घोडयांच्या चारटांत बसून फिरणाऱ्या मेंढपाळ तेथील कसबी लोकांनीं तयार केलेल्या विलायती जिनसांवर अजीबात जकात काढून टाकली. येथें त्यांनीं आपल्या शहाणपणाची कमाल केली ! त्यांनीं आपले बडेधडे सावकारांस सालदरसाल सुमारें पांच कोट रुपये व्याज देण्याविषयीं मनांत काडीमात्र विधिनिषेध न आणतां, येथील कायदे-कौन्सिलचे द्वारें ज्या लोकांस गरीबीचा इंगा बिलकुल ठाऊक नाहीं, अशा ऐषआरामी युरोपियन व सोंवळया नेटिव्ह जज्जांकडून गरीब बापडया तुटपुंज्या सावकाराचें अजीबाद व्याज खुंटविण्याचें सोंग उभें करविलें आहे. अहो, सरकारचे मनांत जर आम्हां कंगाल शेतकऱ्यांविषयीं खरोखर कळवळा आहे, तर ते आपले विलायती सावकारांचें एक अर्ब रकमेचें व्याज अजीबाद बंद कां करीत नाहींत ? आणि तसें केल्याबरोबर शेतकऱ्यांचे पाय कसे थारीं लागत नाहींत, हें पाहूं बरें ? परंतु आमच्या सरकारनें मध्येंच एखादी नवीन मोहीम परदेशांत उपस्थित करून तिकडे ही वांचविलेली रकम खर्ची घालू नये, म्हणजे त्यांच्या न्यायीपणाची चहूंकडे वाहवा होईल व मे. वेडरबर्नसाहेबासारख्या परोपकारी, उदार पुरुषांनीं प्रथम आपल्या विलायतीं सरकारांचें व्याज अजीबाद कमी करण्याविषयीं सरकारची चांगली कानउघाडणी करण्याचें काम एकीकडे ठेवून, अशा नव्या ब्यांकी उपस्थित करण्याचे नादीं लागून शेतकऱ्याचे माथ्यावर अपेशाचें खापर फोडूं नये. कारण त्यापासून कोणत्याही पक्षाचें हित होणें नाहीं, इतकेंच नव्हे परंतु याशिवाय आमचे गव्हर्नर जनरलसाहेबांनीं एकंदर सर्व शंभर रुपयांचे पगारवरील कामगारांचे पगार व पेनशनी कमी करण्याविषयीं आपल्या मुख्य विलायती सरकारास शिफारस करून, त्याविषयीं बंदोबस्त केल्याविना, शेतकऱ्यांस पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र मिळून त्यांचे कपाळचा

कर्जबाजारीपणा सुटणार नाही, शेतकऱ्यांनीं आपल्या बायकांमुलांसह रात्रंदिवस शेतांत खपावें, तरी त्यास शेतसारा व लोकलफंड वारून आपल्या कुटुंबांतील दर माणशीं दरमहा तीन तीन रुपयेही पडत नाहीत; आणि साधारण युरोपियन व नेटीव्ह सरकारी कामगारांस दरमहा पंधरा रुपये नसत्या किरकोळ खर्चास व दारुपाण्याससुद्धां पुरत नाहीत. मग कलेक्टर वगैरे कामगारांसारख्या नबाबांचे येथील बेलगामी किरकोळ खर्चविषयी गोष्ट काढल्यास ओढणारा शूद्र शेतकरी असून त्याचे चारपांच कर्ते मुलगे आहेत व ज्याचें कुटुंबांतील सुनाबाळा एकापेक्षां एक अधिक एकमेकींच्या पायावर पाय देऊन चढाओढीनें, घरीं व शेतीं, रात्रंदिवस खपणाऱ्या आहेत व जो ब्राह्मण, गुजर अथवा मारवाडी सावकाराची फुटकी कवडीसुद्धां कर्ज देणें लागत नाही, अशाची स्थिती, येथील एका युरोपियन पलटणीतील साधारण गोऱ्या सोजराच्या स्थितीशीं सुक्ष्म रीतीनें तुलना करून पाहिली असतां, त्यामध्ये काशीरामेश्वरापेक्षांही जास्ती अंतर दिसून येतें, इकडे शूद्र शेतकरी लंगोटी नेसून करगुटयाला चुनातंबाखूची गंतविलेली वटवी, डोंईवर चिध्यांचें पागोटें, उघडाबंब, अनवाणी, हातांत नागराची मूठ धरून भर कडक उन्हामध्ये सर्व दिवसभर, शिंपलेवजा नोकदार धसकटांनीं युक्त अशा खरबरीत ढेकळांतून आठ बैलाशीं झटे धेतां धेतां गीत गाऊन नांगर हांकीत आहे; तिकडे गोरा शिपाई पायांत पाटलोन, अंगांत पैरणीवर लाल बनाती डगलें, डोंईवर कलाबूतचा कशीदा काढलेली नखरेदार टोपी, पायांमध्ये सुती पायमोज्यावर विलायती वजविलेल्या मजबूत मऊ कातड्याचा दूट, कंबरेवर कातड्याचें तोस्तान व खांद्यावर चापाची बंदूक घेऊन, दररोज सकाळीं अथवा सायंकाळीं हुवाशीर मैदानांत तास अर्धा तास परेडीची कसरत करीत आहे. इकडेस शूद्र शेतकऱ्यांचा पिढीजादा दरबारी पोशाख म्हटला म्हणजे, जाडाभरडा खादीचा दुहेरी मांडचोळणा, बंडी, पासोडी, खारवी पागोटें आणि दोरीनें आळपलेला गांवठी जोडा, ज्यांची निहारी व दुपारी संध्याकाळचें जेवण जोंधळे, नाचणीची किंवा कोंड्याभोंड्याच्या भाकरीं, वा गाजरेंरताळांची वरू, कालवण आमटी अथवा बोंबलाचें खळगुट, तेंही नसल्यास चटणीच्या गोळयाशिवाय भाकरीवर दुसरें कांहीं मिळावयाचें नाही. चटणी भाकर कां होईना, परंतु ती तरी वेळच्या वेळीं व पोटभर त्यास मिळते काय ? राहते घर बैलांच्या गोठयाशेजारीं असून ज्याच्या उशापावथ्याशीं तीन्ही वासरें, पारडीं अथवा कर्डे बांधलेली असल्यामुळें घरांत चहूंकडे मुतारीची उवट घाण चालली आहे, फाटके पटकूर व मळकट गोधडीचें अंथरूण पांघरूण, सर्व गांवच्या म्हशी पाण्यांत वसून बसून खराब झालेल्या डोहाचे खालचे बाजूस उकरलेल्या डहऱ्यांतील पाणी पिण्याचें गांवांतील खिंडार तेंच त्यांचा शेतखाना, तशांत मोडशी होऊन त्यास जाळताप आल्यास चांगल्या औषधी व त्यांचा माहीतगार डॉक्टराच्या नांवांनं आंवळयाएवढें पूज्य, याशिवाय सरकारी शेतसारा वगैरे फंड व पटया कोठून

व कशा द्याव्यात, यासंबंधी त्यांच्या उरावर कटार टांगलेली असते. अशा अभागी शेतकऱ्यांचीं अक्कल गुंग होणार नाहीं, असें एखाद्या वाकबगार गोऱ्या अथवा काळया डॉक्टराच्यानें छातीस हात लावून म्हणवेल काय? तिकडे सरकारी विलायतेहून गोऱ्या शिपायांच्या पोषाकाकरितां उंच कपडे, वनाती, रुमाल, पायमोजे, बूट खरेटी करून आणवितें, सरकारी त्यांच्या खाण्यापिण्याकरितां उत्तम गहू, तांदूळ, डाळ, निकोपी तरुण गाया, शेळया व मेंढयांचे मांस, विलायती पोरटर वगैरे अंमली दारू, निर्मळ तेल, तूप, दूध, साखर, चहा, मीठ, मिरच्या, गरम मसाला, सुरी, कांटा वगैरे सामान येथें खरेदी करून, ख्रिस्ती अचान्याकडून तीन वेळां ताजा पाक सिद्ध करवून त्यास वेळचे वेळीं आयतें जेऊं घालितात. त्यास राहण्याकरितां लाखों रुपये खर्च घालून सरकारनें दोन मजली टोलेजंग बराकी बांधल्या आहेत. जीमध्ये लोखंडी खाट, विछान्यावर उशी, पलंगपोसासह धाबळीची सोय केली असून वरतीं रोषणाईसाठीं हंडी लोंबत आहे. बराकीचे आंगणांत स्नानाकरितां न्हाणी करून तिजमध्ये " फिल्टर " केलेले पाण्याची तोटी सोडली आहे. त्याचप्रमाणें स्वच्छ सोयीचें शौचकूप केलेच आहे. तशांत अजीर्णामुळें किंचित् खोकला किंवा ताप आला कीं, त्यांच्या जिवासाठी दवाखाना तयार केलेला असून त्यामध्ये शेंकडों रुपये किंमतीचीं औषधें, शस्त्रें वगैरे ठेवून त्यावर हजारों रुपये दरमहा पगाराच्या डॉक्टराची नेमणूक करून, त्यांच्या तैनातीत डोलीसुद्धां हुमाल दिलेले आहेत. याशिवाय त्यास देण्यामागण्याची काळजी नसून, घर, शेतखाना, झाडू, पाणी, रस्ता, शेत व लोकलफंड पट्टी वगैरे देण्याची ददात नसून, असमानी व टोळांच्या सुलतानीविषयीं बिलकूल काळजी नाहीं आणि यावरूनच आपण सोंवळयांतील नेटिव्ह कामगारांस धिःकारानें म्हणतो कीं, पहा हा नेटिव्ह कामगार, ऐषआरामीं युरोपियन कामगारांचे पुढें पुढें करून अज्ञानी शेतकऱ्यांपासून लांच खाऊन कसा सोजरासारखा लाल गाजर पडला आहे. काय हा उधळेपणा ! याला म्हणावें तरी काय ? यास्तव आमचे डोळे झांकून निराकार परमात्म्याची प्रार्थणा करणाऱ्या, विलायती सरकारानें येथील धूर्त ब्राह्मणांनी उपस्थित केलेले समाजांच्या व वर्तमानपक्षांच्या गुलाबी लिहिण्यावर बिलकूल भरंवसा न ठेवितां, एकंदर सर्व आपल्या सरकारी खात्यांतील गोऱ्या व काळया कामगारांस वाजवीपेक्षां जास्ती केलेले पगार अजीबाद कमी करून, अज्ञानानें गांजलेल्या दुबळया शूद्र शेतकऱ्यांस विद्यादान देऊन त्यांच्या बोडक्यावरील शेतसार, टोल वगैरे पटया कमी न केल्यास, थोडयाच काळांत या जुलमाचा परिणाम फार भयंकर होणार आहे, असें आमच्या ऐषआरामी उधळया सरकारचे कानांत सांगून याप्रसंगीं पुरें करितों.

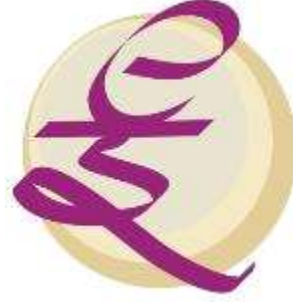
शेतकऱ्याचा आसूड १२

शेतकऱ्यांसहित शेतकीची हल्लींची स्थिती या प्रकरणाचे आरंभीं रात्रंदिवस शेत खपणाच्या कष्टाळू, अज्ञानी शेतकऱ्यांच्या कंगाल व दीनवाण्या स्थितीविषयीं वाटाघात तूर्त न करितां, ज्यांच्या आईच्या आज्याची मावशी अथवा बापाल्या पंज्याची मुलगी, शिद्याचे अथवा गाइकवाडाचे घराण्यांतील खाशा अथवा खर्ची मुलास दिली होती, येवढया कारणावरून माळी, कुणबी, धनगर वगैरे शेतकऱ्यांत मराठयांचा डील घालून शेखी मिरविणाऱ्या कर्जबाजारी, अज्ञानी कुणब्यांच्या हल्लींच्या वास्तविक स्थितीचा मासला तुम्हास याप्रसंगीं कळवितों. एक कुळवाडी एके दिवशीं नदीच्या किनाऱ्याजवळच्या हवेशीर दाट आंबराईतील कलेक्टर-साहेबांच्या कचेरीच्या तंबूकडून, मोठया रागाच्या स्वेष्टांत हातपाय आपटून दांतओठ खात आपल्या गांवाकडे चालला आहे. ज्याचें वय सुमारें चाळीशीच्या भरावर असून हिम्मतींत थोडासा खचल्यासारखा दिसत होता. डोईवर पीळदार पेंचाचें पांढरें पागोटें असून त्यावर फाटक्या पंचानें टापशी बांधलेली होती. अंगांत खादीचि दुहेरी बंडी व गुढघेचोळणा असून पायांत सातारी नकटा जुना जोडा होता. खांद्यावर जोट, त्यावर खारवी बटवा टाकला असून, एकंदर सर्व कपडयांवर शिमग्यांतील रंगाचे पिवळे तांबूस शिंतोडे पडलेले होते. पायांच्या टांचा जाड व मजबूत होत्या खऱ्या, परंतु कांहीं कांहीं ठिकाणीं उकलून भेगा पडल्यामुळें थोडासा कुलपत चालत होता. हाताच्या कांबी रुंद असून, छाता पसरट होता. चोटीशिवाय भवूक दाढीमिशा ठेवल्यामुळें वरील दोन दोन फाळया दातांचा आयब झांकून गेला होता. डोळे व कपाळ विशाळ असून आंतील बुबूळ गारोळें भोऱ्या रंगाचें होतें. शरीराचा रंग गौरा असून एकंदर सर्व चेहरामोहरा ठीक बेताचा होता. परंतु थोडासा वाटोळा होता. सुमारें बारावर दोन वाजल्यावर घरीं पोहोचल्यावर जेवण झाल्यानंतर थोडासा आराम करण्याचे इराद्यानें माजधराचे खोलींत जाऊन तेथें वलणीवरील बुरणूस घेऊन त्यानें जमिनीवर अंथरला आणि त्यावर उशाखालीं घोंगडीची वळकटी घेऊन तोंडावर अंगवस्त्र टाकून निजला. परंतु सकाळीं उठून कलेक्टरसाहेबांची गांठ घेतली व ते आपल्या चहापाण्याच्या व खाण्यापिण्याच्या नादांत गुंग असल्यामुळें. त्यांच्यानें माझी खरी हकीकत ऐकून घेऊन, त्याजपासून मला हप्ता पुढें देण्याविषयीं मुदत मिळाली नाही. या काळजीने त्यास झोंप येईना. तेव्हां त्यानें उताणें पडून आपले दोन्ही हात उरावर ठेवून आपण आपल्याच अनाशीं बाबचळल्यासारखें बोलूं लागला--

" इतर गांवकऱ्यांसारखा मी पैमाष करणाऱ्या भटकामगारांची मूठ गार केली नाही यास्तव त्यांनीं टोपीवाल्यास सांगून मजवर शेतसारा दुपटीचे वर वाढविला व त्याच वर्षी पाऊस अळम टळम पडल्यामुळें एकंदर सर्व माझ्या शेत व बागाइती पिकास धक्का बसला, इतक्यांत बाप वारला. व याच्या दिवसमासाला बराच खर्च झाला, यामुळें पहिले वर्षी शेतसारा बारण्यापुरतें कर्ज ब्राह्मण सावकारापासून काढून त्यास मळा गहाण देऊन रजिस्टर करून माझा बारवेचा मळा आपल्या घशांत सोडला. त्या सावकाराच्या आईचा भाऊ रेव्हेन्यूसाहेबांचा दफ्तरदार, चुलता कलेक्टरसाहेबांचा चिटणीस, थोरल्या

बहिणीचा नवरा मुनसफ आणि बायकोचा बाप या तालुक्याचा फौजदार, जाशिवाय एकंदर सर्व सरकारी कचेऱ्यांत त्यांचे जातवाले ब्राह्मणकामगार अशा सावकाराबरोबर बाद घातला असता, तर त्याच्या सर्व ब्राह्मण आप्तकामगारांनी हस्तेपरहस्ते भलत्या एखाद्या क्षुल्लक कारणावरून माझा सर्व उन्हाळा केला असता. त्याचप्रमाणे दुसरे वर्षी घरांतील बायकामुलांच्या अंगावरील किडूकमिडूक शेतसाऱ्याचे भरीस घालून नंतर पुढे दरवर्षी शेतसारा अदा करण्याकरितां गांवातील गुजर-मारवाडी सावकारांपासून कर्जाऊ रकमा काढिल्या आहेत. त्यांतून कित्येकांनीं हल्लीं मजवर फिर्यादी ठोकल्या आहेत व ते कज्जे कित्येक वर्षांपासून कोडतांत लोळत पडले आहेत. त्याबद्दल म्यां कधीं कधीं कामगार व वकिलांचे पदरीं आवळण्याकरितां मोठमोठाल्या रकमा देऊन, कारकून, चपराणी, लेखक व साक्षीदार यांस भत्ते भरून चिऱ्यामिऱ्या देतां देतां माझ्या नाकास नळ आले आहेत. त्यांतून लांच न खाणारे सरकारी कामगार कोठें कोठें सांपडतात. परंतु लांच खाणाऱ्या कामगारांपेक्षा, न लांच खाणारे कामगार फारच निकामी असतात. कारण ते बेपर्वा असल्यामुळे त्यांजवळ गरीब शेतकऱ्यांची दादच लागत नाही व त्यांच्या पुढे पुढे करून जिवळग गडयाचा भाव दाखविणारे हुयार मतलबी वकील. त्यांच्या नावानें आम्हां दुधळ्या शेतकऱ्यां-जवळून कुढ्यासरखे, लांचांचे मागें लांचांचे लचके तोडून खातात. आणि तसे न करावें तर सावकार सांगतील त्याप्रमाणें आपल्या बोडक्यांवर त्यांचे हुकुमनामे करून घ्यावेत. यावरून कोणी सावकार आत मला आपल्या दारापाशीं उभे करित नाहीत ! तेव्हां गतवर्षी लग्न झालेल्या माझ्या थोरल्या मुलीच्या अंगावरील सर्व दागिने व पितांबर मारवाडयाचे घरीं गहाण टाकून पट्टीचे हसे बारले. त्यामुळे तिचा सासरा त्या बिचारीस आपल्या घरीं नेऊन नांदवीत नाहीं. अरे, मी या अभागी दुष्टानें माझ्यावरील अरिष्ट टाळण्याकरितां माझ्या सगुणाचा गळा कापून तिच्या नांदण्याचें चांदणें केले ! आतां मी हल्लीं सालचा शेतसारा द्यावा तरी कोठून ? वागाइतांत नवीन मोटा विकत घेण्या-करितां जवळ पैसा नाहीं, जुन्या तर अगदीं फाटून त्यांची चाळण झाली आहे. त्यामुळे उंसाचें बाळगें मोडून हंडीचीहि तोच अवस्था झाली आहे. मकाही खुरपणीवांचून वायां गेली. भूस सरून बरेच दिवस झाले. आणि सरभड गवत, कडव्याच्या गंजी संपत आल्या आहेत. जनावरांना पोटभर चारा मिळत नसल्यामुळे कित्येक धट्टेकट्टे बैल उठवणीस आले आहेत. सुनाबाळांचीं नेसण्याचीं लुगडीं फाटून चिंध्या झाल्यामुळे लग्नांत घेतलेलीं मौल्यवास जुनीं पांघरूणें वापरून त्या दिवस काढीत आहेत, शेती खपणारीं मुलें वस्त्रावांचून इतकीं उघडींबंब झालीं आहेत कीं, त्यांना चारचौघांत येण्यास शरम वाटते. घरांतील धान्य सरत आल्यामुळे राताळयाच्या वरुवर निर्वाद चालू आहे. घरांत माझ्या जन्म देणाऱ्या आईच्या मरतेवेळीं तिला चांगलें चुंगलें गोड धोड करून घालण्यापुरता मजजवळ पैस नाहीं, याला उपाय तरी मीं काय करावा ? बैल विकून जर शेतसारा द्यावा, तर पुढे शेतकी कोणाच्या जीवावर ओढावी ? व्यापारधंदा करावा, तर मला लिहितां वाचतां मुळींच येत नाहीं. आपला देश त्याग करून जर परदेशांत जावें, तर मला पोट भरण्यापुरता कांहीं हुन्नर ठाऊक नाहीं. कण्हेरीच्या मुळ्या मीं वाटून प्याल्यास कर्तीधर्तो मुलें आपलीं कशेतरी पोटें भरतील. परंतु माझ्या जन्म देणाऱ्या वृद्ध बयेस व बायकोसह माझ्या लहानसहान चिटकुल्या लेकरांस अशा वेळीं कोण सांभाळील ? त्यांनी कोणाच्या दारांत उभें रहावें ? त्यांनी कोणापाशीं आपलें तोंड पसरावें ?

ई साहित्य प्रतिष्ठान

ई साहित्य प्रतिष्ठान ही काही व्यावसायिक प्रकाशन संस्था नाही. काही सामाजिक ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांच्यासाठी ही तरुणांची संस्था काम करते आहे.

ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या पुस्तक खजिन्यात सातत्याने नवनवीन भर पडत असते. आपण पहाता ना? २०१४ मध्ये सुमारे शंभर ई पुस्तके आम्ही प्रकाशित केली. नवीन खूप सारी पुस्तकं लवकरच येत आहेत. एकाहून एक भारी. सगळीच तुम्हाला हवी असतील तर संपर्कात रहा. VIP सभासद बना.

VIP सभासद बनणं अगदी सोपं आहे. आपल्या ओळखीच्या दहा लोकांचे मेल आय डी कळवा आणि बना VIP सभासद.

एका दमात तीन कामं.

1. पहिलं म्हणजे तुम्ही VIP सभासद बनता. तुम्हाला ई साहित्य प्रतिष्ठानचं पुस्तक ई मेलवर सर्वात आधी मिळतं. त्यांच्या प्रत्येक कार्यक्रमाचं आमंत्रण मिळतं. त्यांच्या भावी योजनांची माहिती मिळते. त्यांच्या कामात स्वतः सहभागी होण्याची संधी मिळते.

2. ज्या दहा किंवा अधिक मित्रांना तुमच्यामुळे फ्री पुस्तकं मिळतात ते खुश होतात. त्यांना त्यांच्या आवडीची पुस्तकं मिळाली की ते इतर लोकांना तुमच्याबद्दल सांगतात. त्यांच्यासाठी तुम्ही म्हणजेच ई साहित्यचे प्रतिनिधी बनता.

3. आणि यातून तुम्ही मराठी भाषेच्या संवर्धनाला अमूल्य असा हातभार लावता. आमचा उद्देश आहे मराठीतल्या सहा कोटी साक्षरांना वाचक बनवणं. आणि हे लक्ष्य साध्य करणं हे केवळ आणि केवळ मराठी लोकांना त्यांच्या भाषेवर असलेल्या प्रेमातूनच शक्य आहे. आपल्या भाषेचं राज्य व्हावं म्हणून १०६ हुतात्मे झाले. आपल्या भाषेनं राजा व्हावं म्हणून आपण एक दहा-वीस ई मेल आयडी देणारच ना! वाचनाची आवड असो वा नसो. फक्त मराठी साक्षर अशा दहा लोकांचे ई मेल पत्ते पाठवा. त्यांना वाचनाची आवड आपोआप लागेल. आपणच लावू. लावूच लावू. करूनच दाखवू.

आहे ना : एक दम : तीन काम.

संपर्क साधा : esahity@gmail.com

ही सेवा पूर्णपणे निःशुल्क आहे. त्यामुळे आपले मित्र आपल्यावर खुश होतील. शिवाय आम्ही ही खात्री देतो की या ई मेलसचा वापर फक्त आणि फक्त मराठी साहित्य पाठवण्यासाठीच केला जाईल. इतर कसल्याही जाहिराती पाठवून त्यांना त्रास दिला जाणार नाही. तेव्हा लवकरात लवकर आपल्या माहितीतल्या दहा किंवा अधिक मराठी साक्षरांचे ई मेल पत्ते आम्हाला द्या.

www.esahity.com या वेबसाईटला भेट द्या.

आपल्या पत्राची वाट पहात आहोत.

धन्यवाद

आपले नम्र

टीम ई साहित्य प्रतिष्ठान

